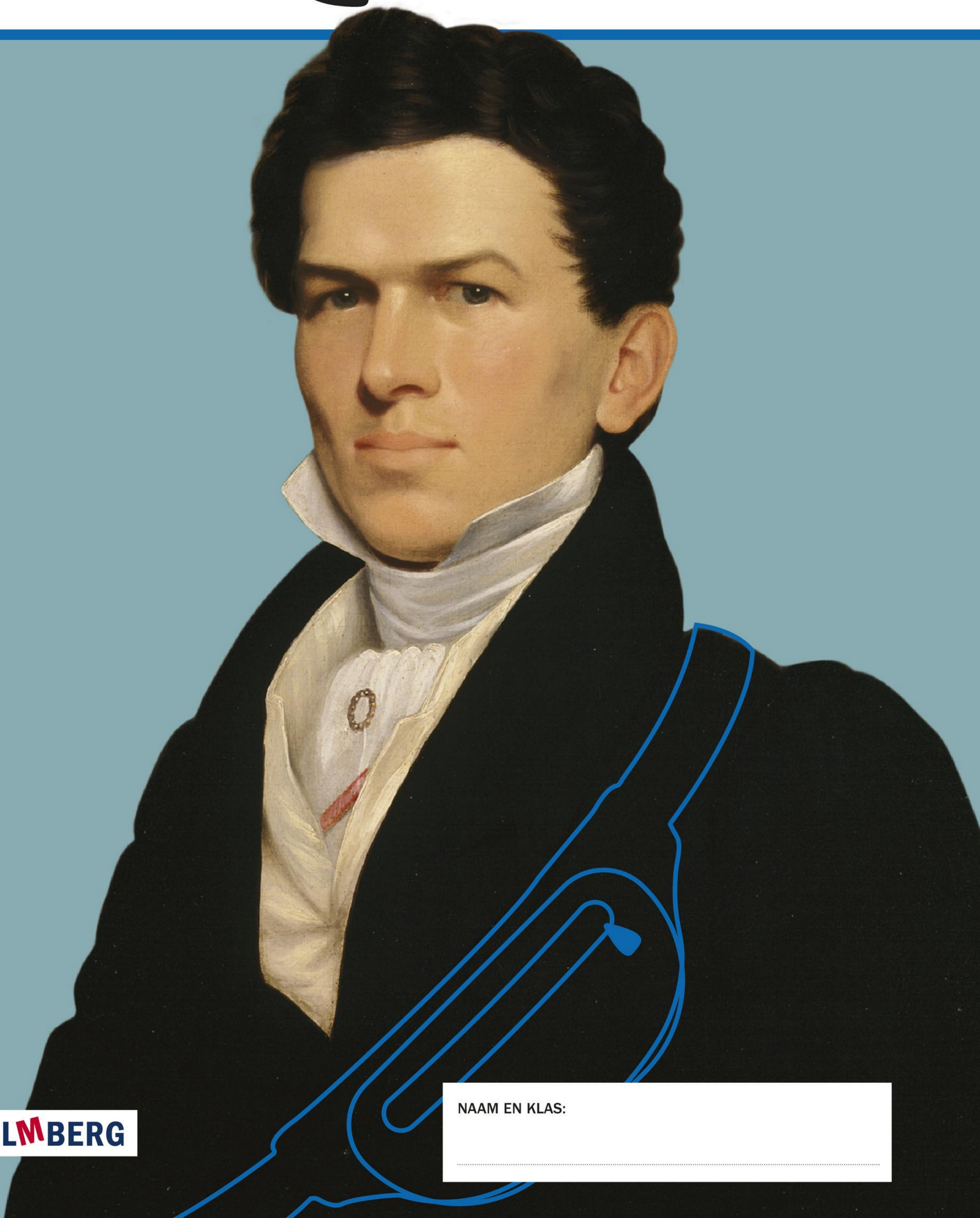

MEMO

MEMO

2 VMBO-BK deel A

Geschiedenis

Auteurs

Pia Fruytier
Greetje Ligthart
Barbara Peters

Eindredactie

Wieke Schrover

Met medewerking van

Jochem Bootsma
Arne van Wielink

MAX Release 5.1

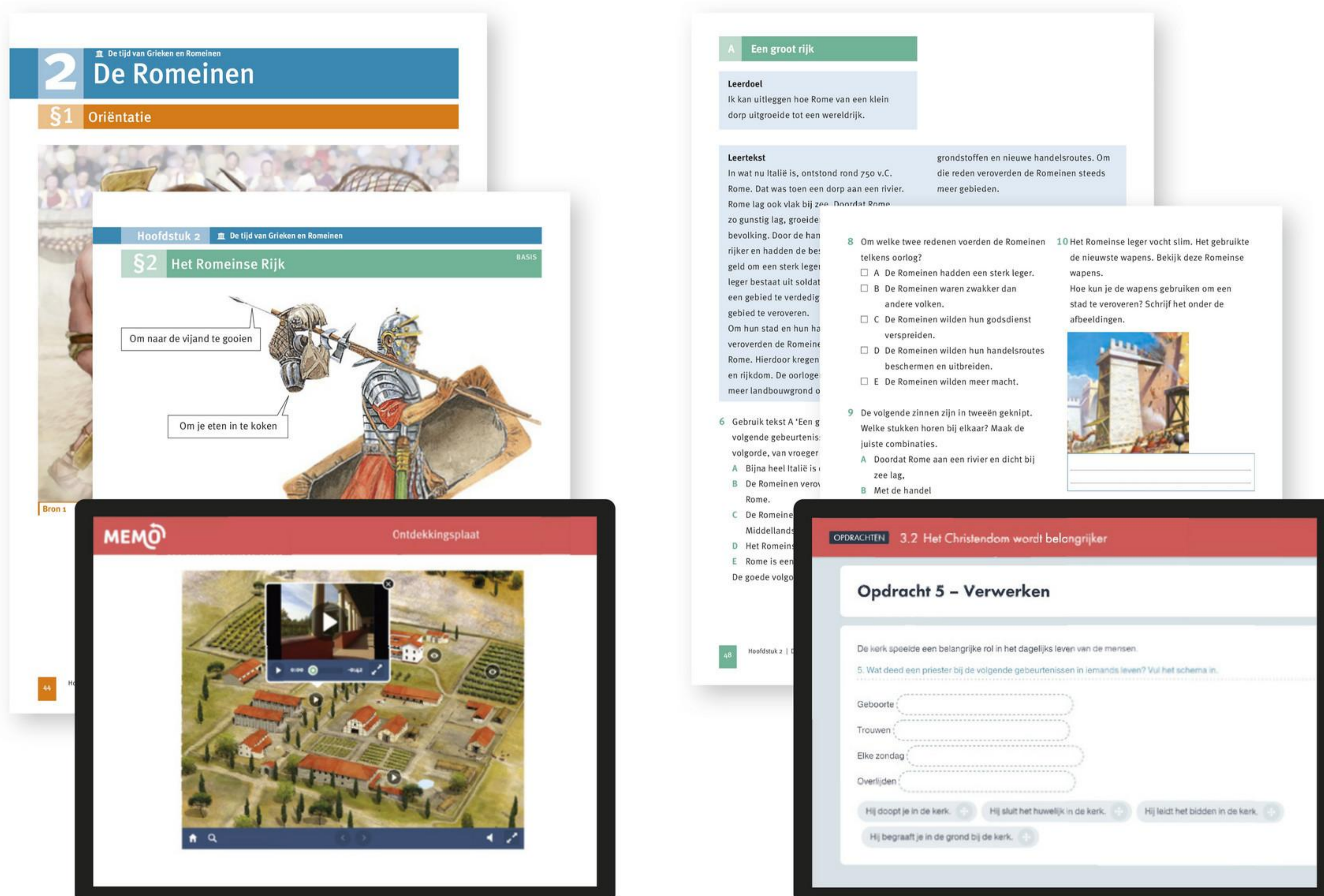
www.memo-malmberg.nl
Malmberg, 's-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

In dit eerste deel van *Memo* ga je heel ver terug in de tijd. Je begint in de oertijd en je komt dan elk hoofdstuk iets dichterbij onze tijd. In de tweede klas kom je dan aan in de 21e eeuw, de tijd na 2000.

Je maakt kennis met de mensen van vroeger. Hoe leefden ze en hoe dachten ze? Leken ze op ons of niet? Je blijft ook niet altijd dicht bij huis, soms neem je een kijkje in een ander land. Er valt veel te zien en te lezen in *Memo*, maar je gaat vooral ook veel zelf ontdekken en uitzoeken.

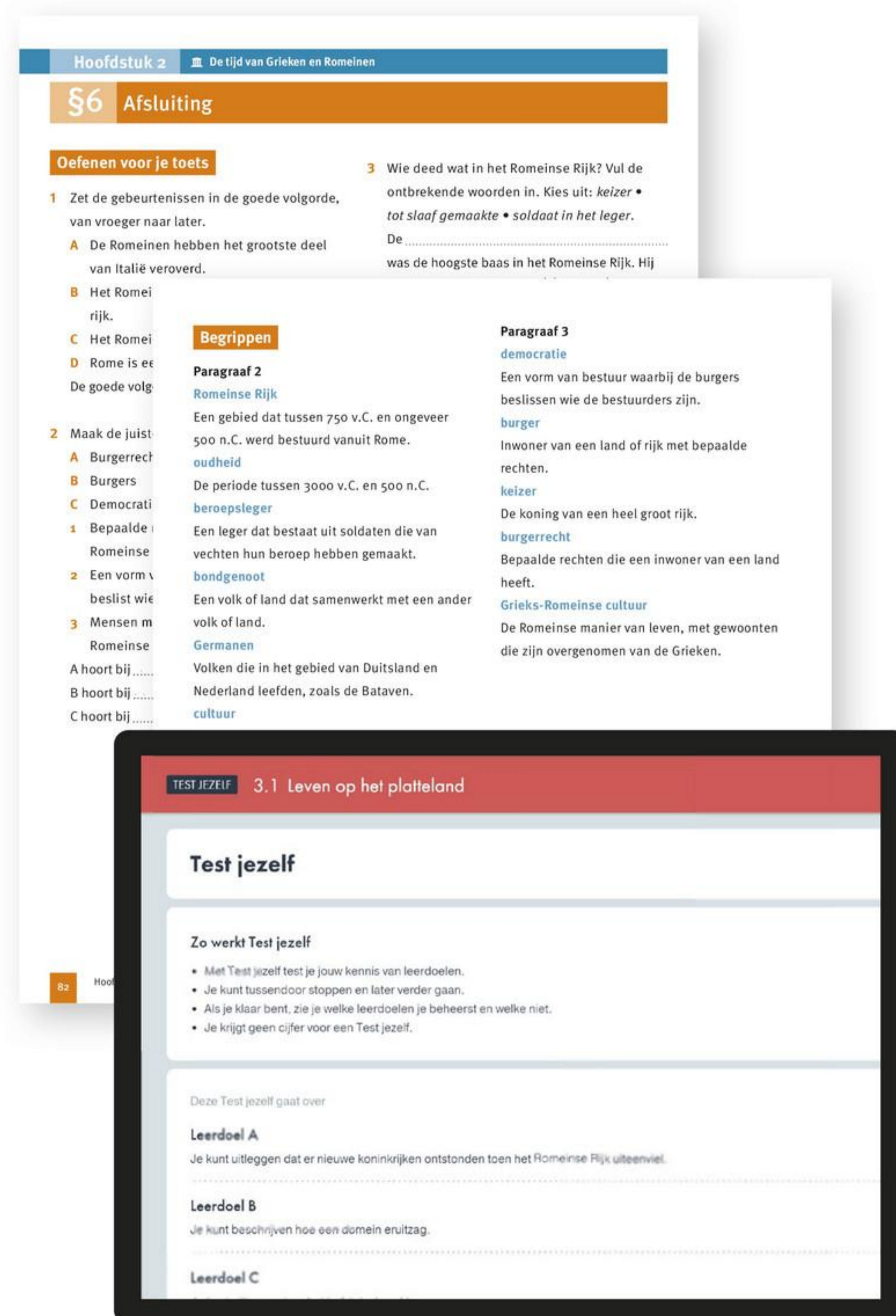
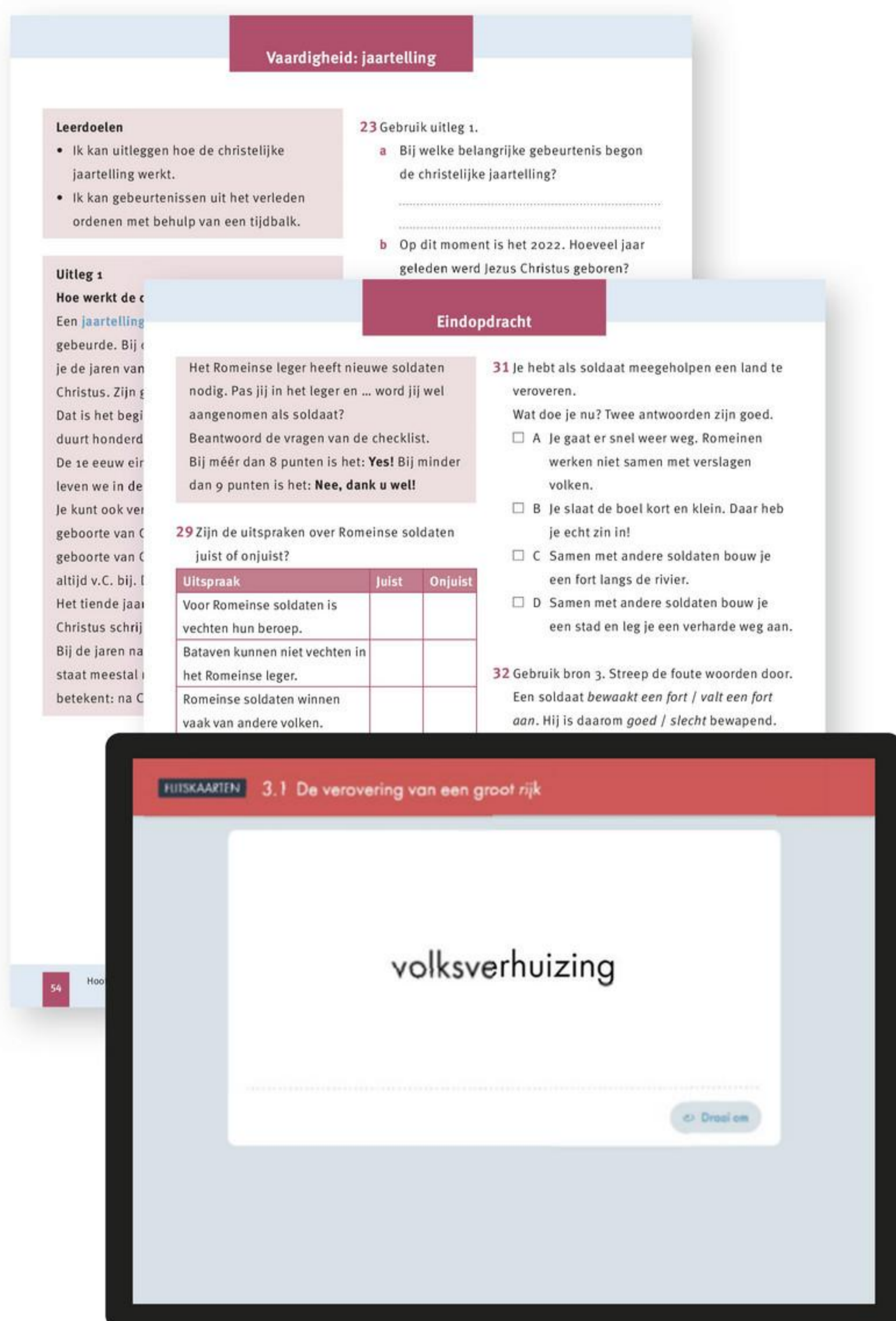
Werk in je boek én online!

Elk hoofdstuk begint met een Oriëntatie. Daarin maak je kennis met wat er in het hoofdstuk gebeurt. Dan komen er drie basisparagrafen. Elke basisparagraaf begint met een intro. In de intro staan een grote afbeelding en een kort verhaaltje. Aan de hand van opdrachten ga je de afbeelding goed bekijken.

Met behulp van drie korte teksten wordt de lesstof uitgelegd. Bij die tekst hoort altijd een leerdoel. Die leerdoelen helpen je met het overzicht van de stof. Met behulp van opdrachten ga je elk blokje tekst leren. Elke basisparagraaf sluit af met een speciale opdracht en een eindopdracht. Die speciale opdrachten gaan over hoe je kunt nadenken over geschiedenis, over het verschil tussen toen en nu en over iets extra's.

Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je bekijkt filmpjes en animaties die bij de theorie aansluiten.
- Je leert de begrippen en overheert jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de *Test jezelf* oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Goede voorbereiding op de toets!

Aan het einde van het hoofdstuk kun je alle paragrafen nog een keer samenvatten. Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen bij elkaar staat.

Betekenis symbolen

- 📖 deze opdrachten vind je in de online leeromgeving
- t deze opdracht helpt je de teksten goed te lezen

Inhoud

deel A

- Introductie 6

1 Opstand tegen onrecht De tijd van pruiken en revoluties

- 1 Oriëntatie 8
- 2 De Franse Revolutie 10 BASIS
- 3 Nederland 22 BASIS
- 4 Uit Afrika 32 BASIS
- 5 Samenvatten 42
- 6 Afsluiting 44

2 De 19e eeuw De tijd van burgers en stoommachines

- 1 Oriëntatie 48
- 2 Op stoom 59 BASIS
- 3 Hard werken 62 BASIS
- 4 Groter gebied en grondstoffen 72 BASIS
- 5 Samenvatten 82
- 6 Afsluiting 84

3 Oorlog en crisis De tijd van wereldoorlogen

- 1 Oriëntatie 88
 - 2 De Eerste Wereldoorlog 90 BASIS
 - 3 Wereldcrisis 100 BASIS
 - 4 Hitler aan de macht 110 BASIS
 - 5 Samenvatten 122
 - 6 Afsluiting 124
-
- Register 128
 - Colofon 130

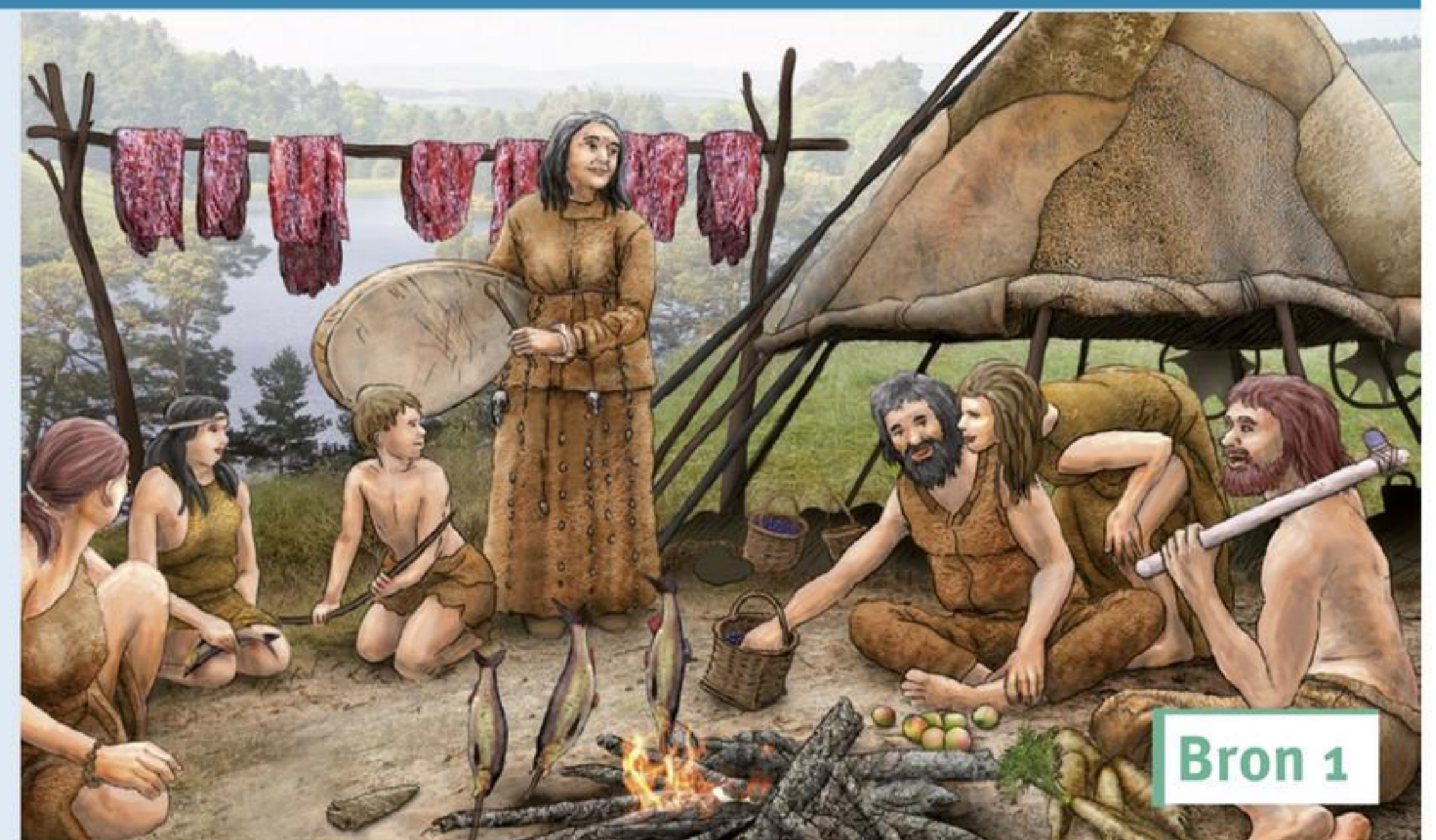
 4	De Tweede Wereldoorlog	De tijd van wereldoorlogen
1	Oriëntatie	6
2	De oorlog begint	8 BASIS
3	Verstoppen en verzetten	18 BASIS
4	Het einde van de oorlog	30 BASIS
5	Samenvatten	40
6	Afsluiting	42
 5	De wereld na 1945	De tijd van televisie en computer
1	Oriëntatie	46
2	Koude Oorlog	48 BASIS
3	Koloniën worden vrij	60 BASIS
4	De wereld van nu	70 BASIS
5	Samenvatten	80
6	Afsluiting	82
 6	Nederland na 1945	De tijd van televisie en computer
1	Oriëntatie	86
2	Wederopbouw	88 BASIS
3	Betere tijden	100 BASIS
4	Nederland werkt samen	110 BASIS
5	Samenvatten	120
6	Afsluiting	122
 7	Staatsinrichting	De tijd van televisie en computer
1	Oriëntatie	128
2	Je stem laten horen	130 BASIS
3	Welke partij past bij jou	136 BASIS
4	Besluiten nemen	142 BASIS
5	Afsluiting	148
•	Register	152
•	Colofon	154

Introductie

In het eerste leerjaar van *Memo* heb je kennism gemaakt met zes tijdvakken. De hoofdstukken in leerjaar 2 behandelen vier tijdvakken. Voordat je begint, bekijken we nog eens wat je vorig jaar hebt geleerd.

1 De tijd van jagers en boeren

De eerste mensen leefden van de jacht en het verzamelen van voedsel. Ze trokken van de ene plek naar de andere. Ze werden jagers-verzamelaars genoemd. Rond 9000 v.C. gingen kleine groepjes jagers-verzamelaars aan landbouw doen. Ze werden boer en woonden op een vaste plaats. Zo ontstonden de eerste dorpen. Door nieuwe uitvindingen werd het boerenleven steeds gemakkelijker.

Bron 1

2 De tijd van Grieken en Romeinen

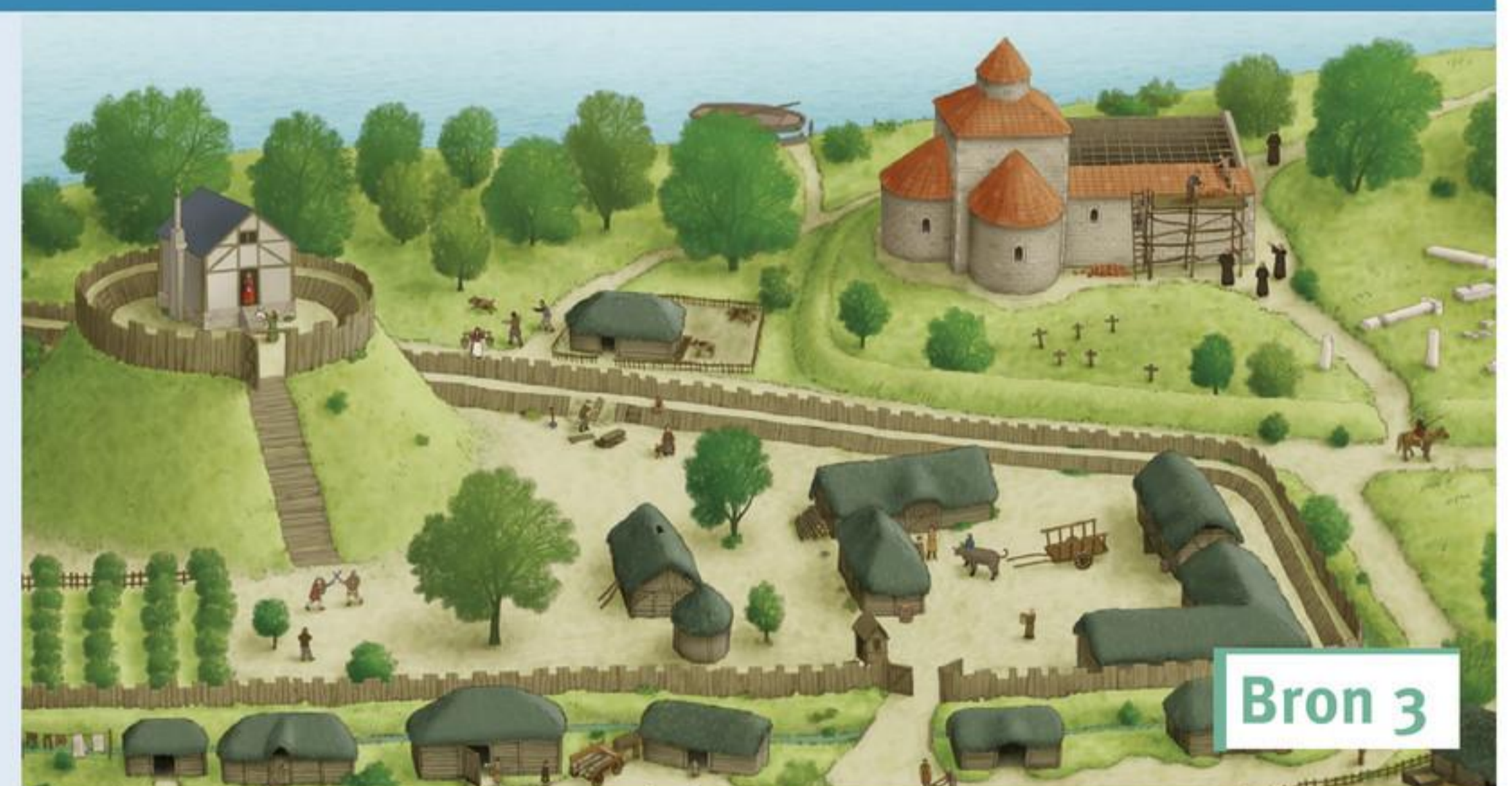
Deze tijd begint rond 3000 v.C. Vanaf 500 voor Christus waren de Romeinen de baas rond de Middellandse Zee, en in een deel van Europa. Ze hadden een sterk leger en konden daarom zoveel landen veroveren. De Romeinen geloofden in goden. Het christendom was eerst een verboden godsdienst in het Romeinse Rijk. Maar toen steeds meer mensen christen werden, werd het christendom als enige godsdienst toegestaan.

Bron 2

3 De tijd van monniken en ridders

Vanaf 500 beginnen de middeleeuwen. Het was erg onveilig in West-Europa. Er waren geen Romeinen meer om orde te houden. Horige boeren werkten op het land van een heer. In ruil daarvoor gaf de heer hun bescherming. Monniken vertelden de mensen over het christendom. Steeds meer mensen werden christen. Maar er ontstond ook een nieuwe godsdienst: de islam.

Bron 3

4 De tijd van steden en staten

Tussen het jaar 1000 en 1500 groeiden de steden snel. Ze werden erg rijk door de handel. Steden kregen stadsrechten. Het leven in een stad was ongezond en vies. Vaak werden mensen ziek en stierven. Vanaf 1200 kregen koningen meer macht. Zo ontstonden er staten met een centraal bestuur.

Bron 4

5 De tijd van ontdekkers en hervormers

Tussen 1500 en 1600 voeren ontdekkingsreizigers met schepen de oceaan over en ontdekten nieuwe landen. In die tijd was de katholieke kerk erg rijk en machtig. Protestanten waren het daar niet mee eens. Ze wilden op hun eigen manier geloven. Tijdens de Nederlandse opstand verzetten protestanten en edelen zich tegen de katholieke Spaanse koning.

Bron 5

6 De tijd van regenten en vorsten

De periode 1600-1700 wordt ook wel de Gouden Eeuw genoemd. Nederland ontdekte belangrijke zeeroutes naar Indië en haalde er producten om te verhandelen. Amsterdam werd zo een machtige handelsstad. Er was veel aandacht voor kunst en wetenschap en er werden belangrijke uitvindingen gedaan. In Nederland hadden de burgers de macht. In andere landen konden koningen alles zelf beslissen.

Bron 6

In het schema zie je steeds een stukje van de hiervoor gebruikte afbeeldingen.

Vul het schema verder in. Geef aan:

- Bij welk tijdvak het stukje afbeelding hoort.
- Welke jaartallen bij dat tijdvak horen.
- Welk woord het beste bij de afbeelding past. Kies uit: *leger* • *burgers* • *heer* • *jager-verzamelaar* • *stad* • *protestanten*.

	De tijd van ...	Van ... tot ...	Welk woord past erbij?

Bron 1

Twee paarden trekken een deftige koets door de straten. Ze gaan naar het grote huis buiten de stad. De koetsier laat zijn zweep knallen en de paarden steigeren. De man en vrouw in de koets vallen bijna van hun bank. Vlug trekken ze hun pruiken en dure kleding weer recht. Ze kijken elkaar doodsbang aan. Buiten is het een chaos! Zou hun mooie huis ook in brand gestoken zijn?

In de tijd van pruiken en revoluties laten rijke edelen graag zien hoe rijk en machtig ze zijn. Boeren en burgers eisen gelijke rechten en willen meebeslissen over het land. Zij pikken het niet langer en komen in opstand. Tussen 1700 en 1800 verandert er veel in Europa.

Bron 2

1 Wie kwamen in Europa in opstand tussen 1700 en 1800?

- A De boeren en burgers.
- B De mannen.
- C De rijke edelen.
- D De vrouwen.

2 Zet de volgende woorden onder de juiste afbeelding: *Boeren en burgers* • *Rijke adel*.

.....
.....

.....
.....

3 Waarom maken de man en vrouw in de koets zich zorgen? Streep de foute woorden door.

- a Ze maken zich zorgen, omdat ze *arm / rijk* zijn.
- b Ze vragen zich af of hun huis *in brand is gestoken / wel mooi genoeg is*.
- c Ze zijn bang dat *de boeren en burgers / de rijke mensen* geweld zullen gebruiken.

4 Gebruik bron 1. Waaraan zie je dat er opstand is? Drie antwoorden zijn goed.

- A Er wordt ingebroken.
- B Er zijn geen paarden meer.
- C Het eten is op.
- D Huizen staan in brand.
- E Mensen zijn op de vlucht.
- F Winkels zijn gesloten.

5 De mannen op de afbeelding zijn boos op de rijke adel. Wat kunnen ze roepen? Schrijf de goede zin in de tekstballon. Kies uit: *Alles moet blijven zoals het is!* • *Boeren en burgers moeten hun mond houden!* • *Gelijke rechten voor iedereen!*

6 Gebruik bron 2. Het is een kaart uit je boek van leerjaar 1. Deze kaart gaat over de Opstand. Vul de ontbrekende woorden in. Dit is de kaart van in de 16e en 17e eeuw. De volgende provincies kwamen toen als eerste in opstand: Holland,, Gelderland, en

§2 De Franse Revolutie

Bron 1

Intro

'Dit is hem', zegt André.

Dion kijkt het apparaat. 'Dus dit is een guillotine?'

'Ja', zegt André. 'Het is een geweldig ding.'

Dion haalt zijn schouders op. 'Ik gebruik gewoon mijn zwaard.'

André knikt.

'Maar we leven nu in de 18e eeuw! Met deze guillotine is het veel makkelijker om iemand te onthoofden. Er worden nu zoveel mensen ter dood veroordeeld! Ik verdien ineens bakken met geld als beul!'

'O ja?' Dion klinkt nieuwsgierig. 'Hoe werkt het?'

'Simpel. Je klemt het hoofd tussen twee planken. Het mes valt naar beneden. Tsjak, dwars door de nek! En het hoofd rolt in het mandje. Wil je het eens proberen?'

'Ja', antwoordt Dion. 'Dat wil ik wel.'

De vraag van deze paragraaf is:

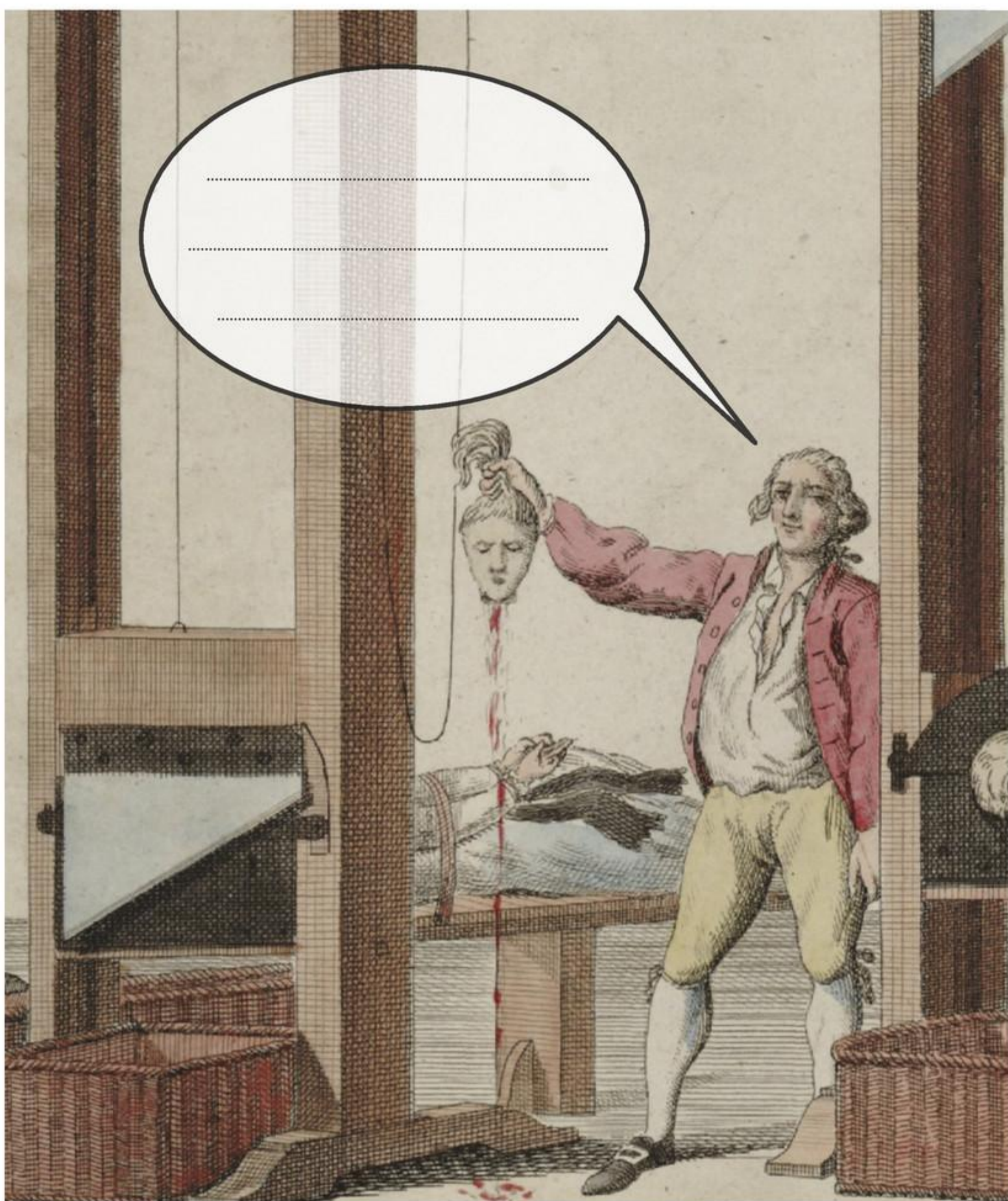
Hoe leefden mensen in de tijd van pruiken en revoluties?

1 Welk beroep hebben André en Dion?

- A Ze zijn beul.
- B Ze zijn dokter.
- C Ze zijn smid.
- D Ze zijn timmerman.

2 André praat graag over de guillotine. Wat zegt hij? Schrijf de goede zin in de tekstballon.

- Kies uit: *De guillotine is een geweldig ding!* • *De guillotine werkt heel ingewikkeld!* • *Ik gebruik liever mijn zwaard dan de guillotine!* • *Ik heb de guillotine niet nodig!*

3 Zijn de zinnen waar of niet waar?

	Waar	Niet waar
Met de guillotine wordt de doodstraf uitgevoerd.		
De guillotine is een apparaat om mensen te onthoofden.		
De guillotine werd veel gebruikt in de 15e eeuw.		
De guillotine is een apparaat om mensen op te hangen.		

4 Hoe werkt de guillotine? Gebruik bron 1. Zet de nummers uit de bron op de juiste plaats in het schema.

	Het hoofd rolt in het mandje.
	Het mes valt naar beneden.
	Je klemt het hoofd tussen twee planken.
	Tsjak, dwars door de nek!

5 Waarom wil Dion de guillotine toch wel proberen? Drie antwoorden zijn goed.

- A Er worden veel mensen ter dood veroordeeld.
- B Het apparaat werkt simpel.
- C Hij is bang voor André.
- D Hij moet van zijn baas.
- E Hij wil veel geld verdienen.
- F Zijn zwaard is kapot.

6 Ben jij vóór of tegen de doodstraf?

Ik ben vóór / tegen, want

.....

.....

.....

.....

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom boeren en burgers in Frankrijk ontevreden waren.

Leertekst

In Frankrijk bestond sinds de middeleeuwen een **standensamenleving**. Dat is een samenleving die verdeeld is in groepen met eigen taken en voorrechten. Een voorrecht is een recht dat niet iedereen heeft.

De Franse bevolking was verdeeld in drie standen.

- De eerste en hoogste stand was de geestelijkheid. Bij deze stand hoorden priesters en monniken. Zij hielpen gelovigen. Sommige geestelijken hielpen de koning bij het bestuur.
- De tweede stand was de adel. Edelen voerden het leger aan. Ook zij hielpen de koning bij het bestuur.
- De derde stand bestond uit burgers, boeren en arme mensen. Ongeveer 98% van de Fransen hoorde bij de derde stand. Het was hun taak om te werken.

Binnen de derde stand waren grote verschillen. Sommige burgers waren heel rijk, zoals kooplieden, rechters en bankiers. Maar de meeste Fransen waren arme boeren of arbeiders.

In de 18e eeuw groeide de ontevredenheid bij boeren en burgers over het bestuur van de koning. Daar waren twee redenen voor. Ten eerste waren er hoge belastingen op voedsel, zoals brood en zout. Vooral armen en boeren hadden daar last van. Zij konden de hoge prijzen moeilijk betalen en leden honger.

Ten tweede moesten mensen veel belasting betalen, maar hadden zij geen inspraak in het bestuur. Vooral rijke burgers vonden dat oneerlijk. Zij wilden dat de adel en de geestelijkheid ook belasting gingen betalen. Zij vonden het ook verkeerd dat de koning in zijn eentje alle besluiten nam.

7 a Wat is een standensamenleving?

.....
.....
.....

b Zet de mensen uit de verschillende standen in de goede volgorde, van hoog naar laag.

- A** Adel
- B** Boeren, burgers en arme mensen
- C** Geestelijkheid

De goede volgorde is:

8 Welke taak hadden de mensen uit de verschillende standen? Vul het schema in.

Stand	Taak
Eerste stand	
Tweede stand	
Derde stand	

- 9 t) Wat is een voorrecht?
- A Een recht dat iedereen heeft.
 - B Een recht dat niet iedereen heeft.
 - C Het betalen van belastingen aan de koning.
 - D Het recht om voorrang op de weg te krijgen.

- 10 De eerste en tweede stand hadden voorrechten die de derde stand niet had. Welke twee voorrechten waren dat?
- A Het recht om alleen besluiten te nemen.
 - B Het recht om geen belasting te betalen.
 - C Het recht om in de stad te wonen.
 - D Het recht om mee te besturen.
 - E Het recht op betaalbaar eten.

11 Welke twee standen waren samen maar 2% van de bevolking?

De en stand,
want

12 a t) Om welke redenen waren mensen ontevreden over de belastingen? Onderstreep twee redenen in tekst A 'Boze burgers'. Kies telkens één zin.

b Wat was het gevolg van de hoge belastingen voor arme mensen in de steden?

.....
.....
c Wat vonden rijke burgers oneerlijk?
.....
.....
.....

13 Gebruik bron 2. Binnen de derde stand waren grote verschillen. Welke mensen uit de derde stand zijn hier afgebeeld?

- A Arme burgers.
- B Boeren.
- C Edelen.
- D Rijke burgers.

Bron 2

14 Streep het foute woord door en vul aan.

In de 18e eeuw was de *geestelijkheid* / *koning* het machtigst in Frankrijk, want

15 De titel van tekst A is 'Boze burgers'. Wie waren deze boze burgers? Drie antwoorden zijn goed.

- A Arme mensen in de steden.
- B Boeren.
- C De koning.
- D Edelen.
- E Geestelijken.
- F Rijke burgers.

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de Franse Revolutie begon.

Leertekst

De Franse koning Lodewijk XVI was een absoluut vorst. Dat betekent dat hij alle macht had. Maar de koning had een groot probleem. Zijn land had grote schulden, omdat er te weinig belastinggeld binnenkwam. Lodewijk riep de hulp in van de drie standen om dit probleem op te lossen. In mei 1789 kwamen mensen van de drie standen samen om te vergaderen. Maar ze kregen ruzie. De derde stand wilde inspraak in het bestuur. Ook wilden ze de voorrechten van de eerste en tweede stand afschaffen. Maar de adel en de geestelijkheid wilden niets veranderen. De derde stand besloot toen een eigen vergadering op te richten:

een volksvertegenwoordiging. Deze volksvertegenwoordiging zou voortaan besluiten nemen namens het volk. Zo kon de kleine groep edelen en geestelijken geen besluiten meer tegenhouden.

De Franse burgers waren bang dat de koning de nieuwe volksvertegenwoordiging zou verbieden. Maar dat gebeurde niet. De koning was flink geschrokken. Daarom stond hij voorlopig toe dat de volksvertegenwoordiging het nieuwe bestuur van Frankrijk was. Dit was het begin van de **Franse Revolutie**. Dat is de periode tussen 1789 en 1799, met grote veranderingen in het bestuur en de samenleving van Frankrijk.

16 (t) Wat is een absoluut vorst?

.....

17 (t) Wat is een volksvertegenwoordiging?

- A Een bestuur dat zijn rechten niet wil verliezen en samen met de koning beslist.
- B Een groep mensen die in opstand komt tegen hoge belastingen.
- C Een vergadering van burgers die besluiten neemt namens het volk.

18 De koning kon de belastingen niet verder verhogen. Wat was waarschijnlijk de reden daarvoor?

- A Alle standen betaalden al belasting; meer mensen belasting laten betalen ging niet.
- B Dan zouden de schulden van Frankrijk nog verder oplopen.
- C De belastingen waren al heel hoog: nog meer belasting zouden mensen niet pikken.
- D De koning van Frankrijk had niet de macht om belastingen te verhogen.

19 Gebruik ook tekst A ‘Boze burgers’.

- a** In mei 1789 kwamen vertegenwoordigers van de drie standen samen om te vergaderen. Hoeveel procent van de bevolking vertegenwoordigden zij? Kies uit: 2% • 98%.

Stand	Percentage van de bevolking
Eerste en tweede stand samen	
Derde stand	

- b** Gebruik het schema bij vraag a. Waarom vonden de vertegenwoordigers van de derde stand dat zij veel meer recht op inspraak hadden?

.....

.....

.....

.....

.....

20 Welke mening past bij de eerste en tweede stand? En welke past bij de derde stand?

Mening	Eerste en tweede stand	Derde stand
Het is belangrijk dat iedereen belasting betaalt.		
De voorrechten moeten blijven.		
De koning moet alle macht houden.		

21 Gebruik tekst B ‘Revolutie!’ en leg uit wat de Franse Revolutie was.

.....

.....

.....

.....

22 a Streep de foute woorden door.

In juli 1789 verloor de Franse *adel / koning* de absolute macht. Voortaan lag de macht bij de *vergadering van de drie standen / volksvertegenwoordiging*. Daarin zaten vertegenwoordigers van alle *burgers / standen*.

- b** Welke gebeurtenis was het begin van de Franse Revolutie?
- A De bestorming van de Bastille, een gevangenis, door honderden burgers uit Parijs.
 - B De Franse adel en de geestelijkheid wilden niets veranderen en hun macht houden.
 - C De koning verhoogde de belastingen in Frankrijk niet verder.
 - D De volksvertegenwoordiging werd toegestaan als het nieuwe bestuur van Frankrijk.

23 Gebruik bron 3. Op 14 juli vieren de Fransen ieder jaar het begin van de Franse Revolutie. Leg uit waarom ze dat nog steeds een belangrijke gebeurtenis vinden.

.....

.....

.....

.....

Bron 3 Elk jaar op 14 juli steken Fransen vuurwerk af.

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat er veranderde door de revolutie.

Leertekst

In 1789 raakte Lodewijk XVI zijn macht kwijt. De nieuwe volksvertegenwoordiging had nu de macht. Deze vergadering van burgers schafte de voorrechten van de geestelijkheid en de adel af. De standenmaatschappij was voorbij en voortaan mochten alle rijke mannen stemmen.

Niet alle Fransen waren blij met de revolutie. Franse edelen vluchtten uit Frankrijk. Ook koning Lodewijk XVI voelde zich bedreigd door de derde stand. In 1791 besloot hij met zijn gezin naar Oostenrijk te vluchten. Hij wilde zijn macht terug en hoopte dat koningen uit andere landen hem daarbij wilden helpen. Maar Lodewijk werd onderweg opgepakt en teruggebracht naar Parijs. Na zijn vlucht was

duidelijk geworden dat de koning tegen de revolutie was. De volksvertegenwoordiging besloot de koning af te zetten. Zo werd Frankrijk in 1792 een **republiek**. Dat is een land zonder koning. Lodewijk werd veroordeeld tot de doodstraf door de guillotine.

In het jaar 1793 kwam er een bestuur dat nog grotere veranderingen invoerde. Dit bestuur vond dat de revolutie nog niet ver genoeg was gegaan. Niet alleen de rijke mannen, maar alle mannen kregen stemrecht. Mensen met kritiek op de bestuurders kregen de doodstraf. Duizenden Fransen werden gedood. Deze periode duurde van 1793 tot 1794 en werd de **Terreur** genoemd. Dat is de periode waarin een kleine groep de macht had en die met geweld verdedigde.

24 Welke twee zinnen passen bij Frankrijk vóór 1789?

- A De koning bepaalt wat er in Frankrijk gebeurt.
- B De volksvertegenwoordiging besluit over wetten.
- C Een burger mag zelf een leider kiezen.
- D Iedereen kan een belangrijke baan in het bestuur krijgen.
- E Sommige mensen hebben voorrechten.

25 In welk soort huizen woonden de mensen die niet blij waren met de Franse Revolutie?

26 Hoe werd Frankrijk bestuurd vanaf 1789?

- A De drie standen bestuurden samen.
- B De edelen en de geestelijkheid hadden de macht.
- C De koning was aan de macht.
- D Rijke mannen zaten in de volksvertegenwoordiging.

27 Leg met twee argumenten uit dat de standenmaatschappij na 1789 voorbij was.

- 1
- 2

28 Wie waren niet blij met de Franse Revolutie?

Drie antwoorden zijn goed.

- A Arme mensen in de steden.
- B Boeren.
- C De koning.
- D Edelen.
- E Geestelijken.
- F Rijke mensen in de steden.

29 Om welke twee redenen vluchtte Lodewijk XVI naar Oostenrijk?

- 1
- 2

30 Maak de zinnen kloppend. Kies uit:

adel • koning • republiek • revolutie • standensamenleving. Twee woorden gebruik je niet.

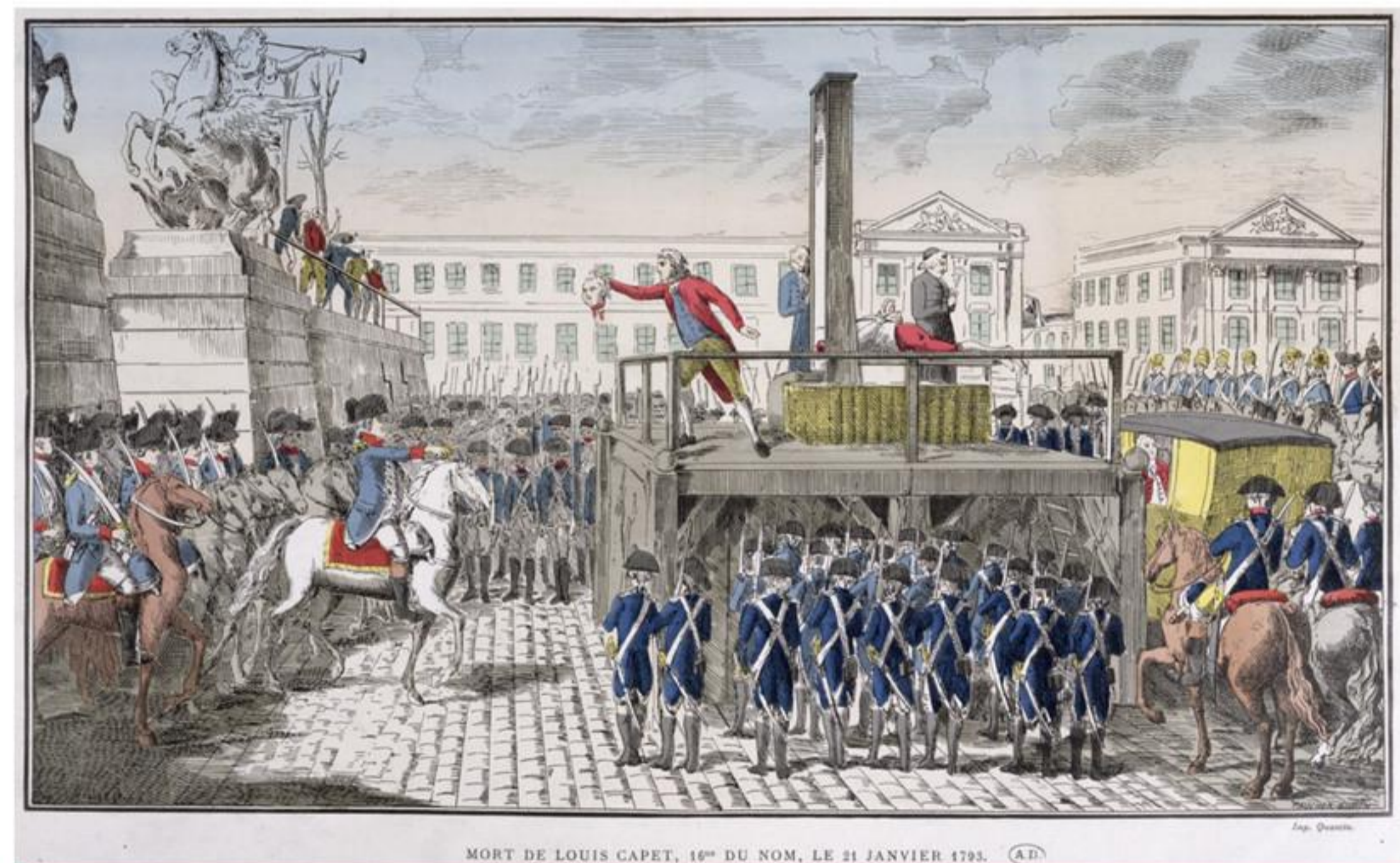
Door te vluchten liet Lodewijk zien dat hij bang was voor de

De volksvertegenwoordiging had daardoor geen vertrouwen meer in de

De volksvertegenwoordiging besloot dat het beter was om van Frankrijk een te maken.

31 Gebruik bron 4. Wat gebeurt hier?

- A De koning legt uit hoe de guillotine werkt.
- B De koning veroordeelt iemand ter dood.
- C De koning vlucht naar het buitenland.
- D De koning wordt onthoofd door de guillotine.

Bron 4

32 Sommige Fransen vonden dat de revolutie nog niet ver genoeg was gegaan. Wat was volgens hen niet goed?

- A Dat alleen rijke burgers inspraak in het bestuur hadden.
- B Dat de koning en de adel veel macht hadden.
- C Dat de koning zijn macht kwijt was en nog leefde.
- D Dat er nog voorrechten voor adel en geestelijkheid waren.

Leerdoel

Ik kan onderzoek doen met bronnen en uitleggen of informatie een feit of een mening is.

Uitleg Hoe weet je of iets een feit is of een mening?

Als je wilt weten wat er in het verleden gebeurde, dan ga je op zoek naar informatie in bronnen. In bronnen staan feiten, maar soms ook meningen. Een **feit** is iets waarvan je zeker weet dat het klopt. Daar is geen twijfel over mogelijk. Bijvoorbeeld: het is een feit dat de Franse Revolutie begon in 1789. In een bron staan soms ook meningen. Een **mening** is een idee of een oordeel, zoals iets goed of slecht, mooi of lelijk vinden.

Soms is het moeilijk om in een bron te zien of iets een feit of een mening is. Dan kun je het volgende hulpmiddel gebruiken. Staat er 'ik vind' of 'ik denk' in de zin? Dan gaat het meestal om een mening. Bijvoorbeeld: 'Ik denk dat het goed is voor een land, wanneer alle kinderen onderwijs krijgen.'

Huiswerk is vervelend: *feit / mening*

Januari is de eerste maand van het jaar: *feit / mening*

- b** Je vriend Joris zegt: 'Ik heb een poes en ik vind haar de liefste poes van de hele wereld.' Welk gedeelte van de uitspraak is een feit? En welk gedeelte is een mening?

Feit:

Mening:

.....

34 Gebruik bron 5.

- a** Streep de foute woorden door.
Uit bron 5 blijkt dat kinderen op het platteland vooral les kregen in de *winter / zomer*. Ze kregen les in *grote / kleine* gebouwen die *wel / niet* geschikt waren voor onderwijs.
- b** Streep de foute woorden door.
In de bron staat: 'Het is zo onmogelijk om de kinderen op een goede manier les te geven.' Dit is een *feit / mening*, want in de zin staat een *bewijs / oordeel*.

33 Je gaat oefenen met feiten en meningen herkennen. Gebruik de uitleg.

- a** Zijn de volgende uitspraken feiten of meningen?

Een appel is een vrucht: *feit / mening*

Slangen vind ik mooie beesten: *feit / mening*

Bron 5 Op 17 februari 1764 schrijft een leraar een brief over het onderwijs in een Frans dorp. Hier zie je een stukje uit die brief.

In het dorp wonen veel jonge kinderen. In de winter gaan ze vaker naar school dan in de zomer. In het dorp is een kleine hut met een rieten dak. Dit noemen we de school. Hij is heel klein, we kunnen er nauwelijks in bewegen. In andere dorpen is er zelfs geen hut. De lessen zijn daarom steeds in een ander huis. De huizen zijn klein en de kinderen zitten boven op elkaar. Het is zo onmogelijk om de kinderen op een goede manier les te geven. Vincent Cuvilliers, *Les écoles aux XVIIe et XVIIIe* (2012).

35 Gebruik bron 6. Welke zin over de bron is waar?

- A Alleen arme kinderen kregen onderwijs in de 18e eeuw.
- B De meeste rijke kinderen gingen niet naar school in de 18e eeuw.
- C In Frankrijk kregen kinderen in de 18e eeuw geen onderwijs.
- D Rijke kinderen kregen gezamenlijk les.

Bron 6 Een kind van rijke ouders krijgt privéles aan huis. Dat was voor de meeste rijke kinderen normaal in de 18e eeuw.

36 Streep de foute woorden door.

Uit een onderzoek blijkt dat rond 1787 47% van de Franse mannen kon lezen en 27% van de Franse vrouwen. Deze gegevens zijn waarschijnlijk *feiten / meningen*, want ze komen voort uit *een onderzoek / oordelen*.

37 Gebruik bron 5 en 6. Wat weet je nu zeker over het onderwijs in Frankrijk in de 18e eeuw?

Twee antwoorden zijn goed.

- A Alle Fransen leerden lezen en schrijven vóór de Franse Revolutie.
- B Arme kinderen kregen samen met rijke kinderen onderwijs.
- C Meisjes kregen minder onderwijs dan jongens.
- D Op het platteland kregen kinderen soms les in een hut.
- E Rijke kinderen waren slimmer dan arme kinderen.

38 Bob, Mila en Floor leven alle drie in Frankrijk, vlak vóór de revolutie begint. Bob is een rijke man van adel. Floor is zijn vrouw. Mila werkt op hun land.

Wie zegt wat? Schrijf twee zinnen bij elke persoon. Kies uit:

- *Al mijn geld gaat naar de belasting.*
- *De kok maakte kalkoen, maar dat lust mijn man niet.*
- *Ik hoop dat de revolutie komt.*
- *Ik stem vóór de koning.*
- *Mijn vrouw geeft straks een concert.*
- *Wat vind je van mijn nieuwe jurk?*

Bob:

.....

Mila:

.....

Floor:

.....

39 In een kwartetspel zitten een paar fouten en er zijn aanvullingen nodig. Los jij het op? Het spel heeft drie kwartetten met de volgende titels:

- 1 Standensamenleving
- 2 Boze burgers
- 3 Franse koning

Het eerste kwartet gaat over de **Standensamenleving**. De spellingcontrole weet niets van de Franse Revolutie en heeft alles fout gedaan.

a Verbeter de fouten.

b Schrijf dan bij alle woorden de juiste stand: eerste, tweede of derde stand.

- Ader
- Boeken
- Feestelijkheid
- Wurger

Het tweede kwartet gaat over de **Boze burgers**.

c Er zit één foute kaart bij. Welke kaart past **niet** in dit kwartet?

- A Weg met belastingen op brood en zout!
- B Weg met de derde stand!
- C Weg met de hoge belastingen!
- D Weg met de voorrechten!

d Bedenk zelf een vierde kaart voor dit kwartet van boze burgers.

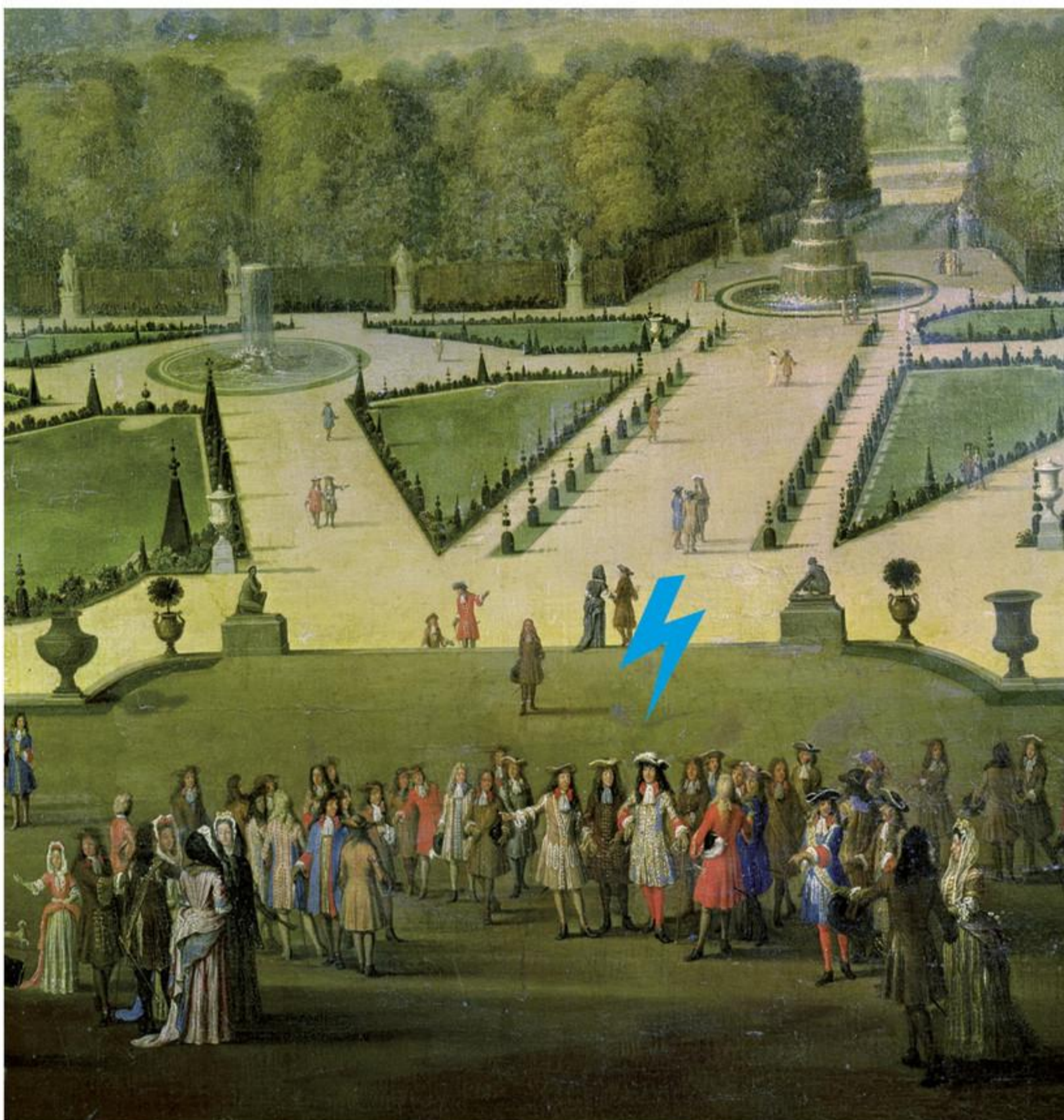
Weg met

.....

.....

Het derde kwartet gaat over de **Franse koning**.

e De bijschriften bij de plaatjes ontbreken of zijn niet af. Maak jij het werk af?

Onder de blauwe bliksemschicht staat de koning. In zijn tuin in het paleis Versailles geeft hij een rondleiding aan *boeren* / *edelen*. Zij zijn van de *tweede* / *derde* stand.

De koning wordt gepakt. Hij wilde

.....

De koning voert zijn leger aan. Voor de oorlogen was veel geld nodig. Geld kreeg de koning door

De koning sterft door

f Het kwartet heeft nog geen naam. Verzin een grappige titel.

.....

.....

📺 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test* jezelf.

§3 Nederland

Bron 1

Intro

Het hart van Klaas bonkt in zijn keel. Het is hem gelukt! Samen met de anderen heeft hij de vrouw van de stadhouder aangehouden, de machtigste man van het land! Ze was op weg naar Den Haag, maar daar zal ze niet aankomen.

Wie denkt die Wilhelmina wel niet dat ze is? Met haar dure jurk. En haar hoge, witte pruik. Hoe durft ze zoveel geld uit te geven, terwijl het hele land hongert!

‘Weg met de adel!’ roept iemand. Klaas knikt. Inderdaad, weg met de rijke leiders van het land en hun vriendjes! Ze hebben Nederland verziekt. Klaas hoopt dat de tegenstanders van de stadhouder zullen winnen. Dan zal het vast beter gaan met het land!

De vraag van deze paragraaf is:

Hoe leefden mensen in de tijd van pruiken en revoluties?

- 1** Waarom bonkt het hart van Klaas in zijn keel?
- A Het is gelukt om Wilhelmina aan te houden.
 - B Hij is bang voor Wilhelmina.
 - C Hij is boos dat Wilhelmina is aangehouden.
 - D Hij vindt Wilhelmina's jurk heel lelijk.

2 Hieronder zie je een afbeelding van de aanhouding van Wilhelmina. Wat zie je waar? Zet de nummers op de goede plek in de afbeelding.

- 1 Wilhelmina.
- 2 De koets van Wilhelmina.
- 3 Klaas.
- 4 Boze burgers.

3 Gebruik bron 1. Hoe kun je zien dat Wilhelmina veel geld heeft? Vul de juiste woorden in. Kies uit: *hoed* • *jurk* • *koets* • *pruik*.

Wilhelmina reist in een mooie
 Ze heeft een dure aan. Op haar hoofd draagt ze een hoge, witte, met daarop ook nog een grote

4 De volgende zinnen gaan over Wilhelmina. Zijn ze waar of niet waar? Zoek het antwoord in de intro.

	Waar	Niet waar
Ze is de vrouw van Klaas.		
Ze is de stadhouder.		
Ze is rijk.		
Ze is de vrouw van de stadhouder.		
Ze is onderweg naar Rotterdam.		
Ze is een burger.		
Ze is een soldaat.		
Ze is onderweg naar Den Haag.		

5 Klaas hoopt dat het beter zal gaan met het land. Welk land bedoelt hij? Klaas bedoelt

- 6** Wat vindt Klaas? Vier antwoorden zijn goed.
- A De rijke leiders en hun vriendjes hebben het land verziekt!
 - B De rijken moeten de baas zijn van het land!
 - C De tegenstanders van de stadhouder moeten winnen!
 - D Hopelijk komt Wilhelmina aan in Den Haag!
 - E Weg met de adel!
 - F Wilhelmina leeft veel te luxe!

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom mensen in de Republiek ontevreden waren.

Leertekst

Rond 1780 heette Nederland de Republiek. De meeste burgers waren er ontevreden. Het ging heel slecht met de economie. De handel groeide al lange tijd niet meer en armoede en werkloosheid namen toe. Veel burgers vonden dat de bestuurders van de Republiek te weinig deden om de economie te verbeteren. De regenten, zo heetten de bestuurders toen, kwamen uit een kleine groep van rijke families. Volgens veel mensen deden zij alleen wat goed voor henzelf was en dachten zij niet aan het volk. Behalve de regenten was er nog iemand met veel macht: de stadhouder. Hij kwam uit de familie Van Oranje en was de baas over het leger. Ook op

de stadhouder hadden de burgers kritiek: hij probeerde zijn macht te vergroten en gedroeg zich steeds meer als een koning.

De ontevreden burgers noemden zich **patriotten**. Dat was een groep burgers die inspraak in het bestuur wilde. Daardoor zou dat bestuur besluiten nemen die voor meer mensen goed waren. In 1786 namen de patriotten in een aantal steden in de Republiek de macht over. Maar hun opstand mislukte. Dat kwam door de koning van Pruisen. Hij was de broer van Wilhelmina, de vrouw van stadhouder Willem V. De koning van Pruisen stuurde een leger naar de Republiek, dat de opstand neersloeg. Veel patriotten vluchtten naar Frankrijk.

7 a Hoe heette Nederland rond 1780?

.....

b Wat is een republiek?

.....

8 a Wat zijn regenten?

- A De belangrijkste bestuurders van het land.
- B Een kleine groep rijke burgers die de Republiek bestuurt.
- C Koningen die in hun land alle macht hebben.
- D Soldaten die grote steden besturen.

b Wat was een stadhouder in de Republiek?

- A De baas van het leger.
- B Een koning die in zijn land alle macht heeft.
- C Een rijke burger die meehelpt in het bestuur van de Republiek.
- D Een soldaat die een grote stad bestuurt.

9 a Om welke twee redenen waren burgers in de Republiek ontevreden over de economie?

.....
.....
.....

b Welke kritiek hadden burgers op het bestuur van de Republiek? Twee antwoorden zijn goed.

- A De regenten benoemden te veel buitenlanders in het bestuur.
- B De regenten dachten alleen aan hun eigen belangen.
- C De stadhouder had absolute macht.
- D De stadhouder probeerde zijn macht te vergroten.
- E De stadhouder voerde te veel oorlog.

10 Ontevreden burgers hebben het huis van de stadhouder beklad. Ze zijn weggejaagd vóór ze klaar waren. Maak de tekst af.

11 (t) Wat is een patriot?

- A Iemand die meer inspraak in het bestuur wilde.
- B Iemand die opkwam voor edelen en de geestelijkheid.
- C Iemand die opkwam voor een absoluut vorst.
- D Iemand die opkwam voor regenten.

12 De titel van tekst A is 'Ontevreden burgers'. Wie waren deze ontevreden burgers?

- A De koning.
- B De stadhouder.
- C Patriotten.
- D Regenten.

13 Het woord 'patriot' betekent: goede vaderlander. Waarom noemden de patriotten zich zo?

- A Zij gebruikten veel geweld.
- B Zij hadden alle macht in handen.
- C Zij kwamen op voor gewone burgers.
- D Zij wilden meer invloed voor de regenten.

14 Welke overeenkomst was er tussen de ideeën van de patriotten en de ideeën van de Franse Revolutie?

- A De patriotten wilden hun ideeën ook naar het buitenland verspreiden.
- B De patriotten wilden ook bij Frankrijk horen.
- C De patriotten wilden ook dat gewone mensen inspraak hadden in het bestuur.
- D De patriotten wilden ook hun koning afzetten.

15 Leg uit waarom de opstand van de patriotten mislukte.

.....
.....

B Grote veranderingen

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat de patriotten veranderden in de Republiek.

Leertekst

In 1795 lukte het de patriotten wél om de macht over te nemen. Ze kregen daarbij hulp van Franse soldaten. Stadhouders Willem V vluchtte met zijn gezin naar Groot-Brittannië. In het hele land werden de patriotten de baas en verloren de regenten hun macht. De Republiek heette voortaan de Bataafse Republiek. Deze naam was afgeleid van de Bataven, een volk dat in de Romeinse tijd in ons land woonde.

De Bataafse Republiek was veel democratischer dan de oude Republiek. Er waren vier belangrijke veranderingen.

- Er kwam een nieuw bestuur. Een groot deel van de volwassen mannen mocht stemmen. Zo kregen na 1795 meer mensen invloed op het bestuur.

- De wetten van het nieuwe bestuur golden voortaan in het hele land. Niet langer had elk gewest zijn eigen wetten. Zo werd het land meer een eenheid.
- Alle burgers kregen dezelfde **grondrechten**. Dat zijn rechten die voor iedereen in het land gelden. Een voorbeeld is vrijheid van godsdienst. Dat betekent dat mensen zelf mogen bepalen in welke god ze geloven. Het bestuur heeft daar niets over te zeggen. Een ander grondrecht is de vrijheid van meningsuiting. Dat betekent dat mensen de vrijheid hebben om te zeggen wat ze ergens van vinden.
- Er kwam een **grondwet**. Dat is een wet waarin alle afspraken over het bestuur en de grondrechten staan.

16 a In welk jaar veranderde de Republiek in de Bataafse Republiek?

.....

b Wie verloren er macht toen de Bataafse Republiek ontstond? Noem een persoon en een groep.

.....

.....

.....

c Wat deed stadhouder Willem V toen de patriotten de macht in de Republiek overnamen?

.....

.....

17 ^(t) In tekst B 'Grote veranderingen' staan vier belangrijke veranderingen door de revolutie in de Nederlanden. Onderstreep deze vier veranderingen. Kies telkens één zin.

- 18 (t) Wat is een democratie?
- A Een bestuur waarbij de adel besluiten neemt.
 - B Een bestuur waarbij een absoluut vorst besluiten neemt.
 - C Een bestuur waarbij het volk besluiten neemt.

- 19 (t) Wat is een grondwet?
- A Een document waarin staat hoe een land wordt bestuurd en wat de grondrechten van burgers zijn.
 - B Een landkaart waarop staat waar de grenzen van een land liggen, zodat iedereen het grondgebied kent.
 - C Een wet waarin staat wie een land bestuurt en welke plichten de inwoners hebben.

20 Welke zinnen gaan over grondrechten (GR) en welke over de grondwet (GW)? Zet de letters GR of GW vóór elke zin.

- Alle wetten gelden in het hele land.
- Je mag altijd je mening geven.
- Je mag zelf je geloof bepalen.

- 21 Wat betekenden de volgende veranderingen voor de mensen in de Bataafse Republiek? Maak de juiste combinaties.
- A** Burgers kregen vrijheid van meningsuiting.
 - B** Meer mannen kregen stemrecht.
 - C** Overal golden dezelfde regels en wetten.
 - 1** Daardoor mocht elke burger kritiek geven op het bestuur.
 - 2** Daardoor werd de Republiek democratischer.
 - 3** Daardoor werd het land meer een eenheid.

- A hoort bij
- B hoort bij
- C hoort bij

22 Noem twee groepen in de Bataafse Republiek die volgens de grondwet van 1795 nog steeds geen macht hadden.

.....

.....

23 Gebruik bron 2. Maak de zinnen van de mannen op de afbeelding kloppend. Streep de foute woorden door.

Bron 2

24 In de Republiek en in Frankrijk braken revoluties uit. Hoe reageerden de stadhouder en de koning? Noem een overeenkomst in hun reacties.

.....

.....

.....

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe Nederland een koning kreeg.

Leertekst

In 1806 kwam er alweer een einde aan de Bataafse Republiek. Vanaf dat jaar bepaalde Frankrijk wat er in Nederland gebeurde. Een paar jaar eerder had Napoleon de macht in Frankrijk overgenomen. Hij wilde steeds meer macht in Europa en dus ook in de Bataafse Republiek.

Napoleon veroverde steeds meer landen. In 1812 ging het mis, toen hij Rusland aanviel. De Russen trokken zich terug en lokten Napoleons leger zo steeds dieper Rusland in. Daar werden de soldaten door de koude Russische winter overvallen. Duizenden soldaten stierven van de honger en de kou

of ontvluchtten het leger. Van Napoleons machtige leger was bijna niets over. In 1815 werd Napoleon definitief verslagen bij Waterloo in België, door een leger met soldaten uit verschillende landen.

In Frankrijk kwam weer een koning op de troon. Ook in Nederland kwam een nieuw bestuur. In 1813 werd Willem I koning van Nederland. Hij was de zoon van Willem V, de stadhouder die naar Groot-Brittannië was gevlucht. Nederland heette voortaan het Koninkrijk der Nederlanden en was geen republiek meer.

25 Hoe kwam er een einde aan de Bataafse Republiek?

.....
.....

26 Welk land had aan het begin van de 19e eeuw veel te zeggen in Nederland?

- A Duitsland.
- B Frankrijk.
- C Groot-Brittannië.
- D Spanje.

27 Streep de foute woorden door.

Begin 19e eeuw bepaalde *Frankrijk / Pruisen* wat er in de Republiek gebeurde. Later maakte *Napoleon / Willem V* Nederland tot een soort provincie van *Frankrijk / Groot-Brittannië*.

- 28** In 1815 werd Napoleon definitief verslagen. Toch wordt vaak gezegd dat de ondergang van Napoleon begon in 1812. Waarom?
- A In 1812 verloor Napoleon een groot deel van zijn leger.
 - B In 1812 veroverde Napoleon een groot deel van het koude Rusland.
 - C In 1812 versloegen Napoleons tegenstanders hem bij Waterloo.
 - D In 1812 versloegen Napoleons tegenstanders hem met hun grote gezamenlijke leger.

29 Op welke manier versloeg Rusland het leger van Napoleon?

.....

.....

.....

.....

30 Welk soort bestuur kreeg Nederland nadat Napoleon was verslagen?

- A Een koninkrijk.
- B Een republiek.

31 Nederland had in de 18e en 19e eeuw verschillende namen. Zet de namen van Nederland in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A** Bataafse Republiek.
- B** Koninkrijk der Nederlanden.
- C** Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

De goede volgorde is:

32 Wie werd in 1813 de eerste koning van Nederland?

- A Napoleon.
- B Wilhelmina.
- C Willem I.
- D Willem V.

33 Gebruik bron 3. Dit is de eerste koning van Nederland. Noem twee voorwerpen waaraan je kunt zien dat hij een koning is.

.....

.....

.....

.....

Bron 3 Portret van de eerste koning der Nederlanden. (Schilderij van J. Paelinck, 1819.)

Intro

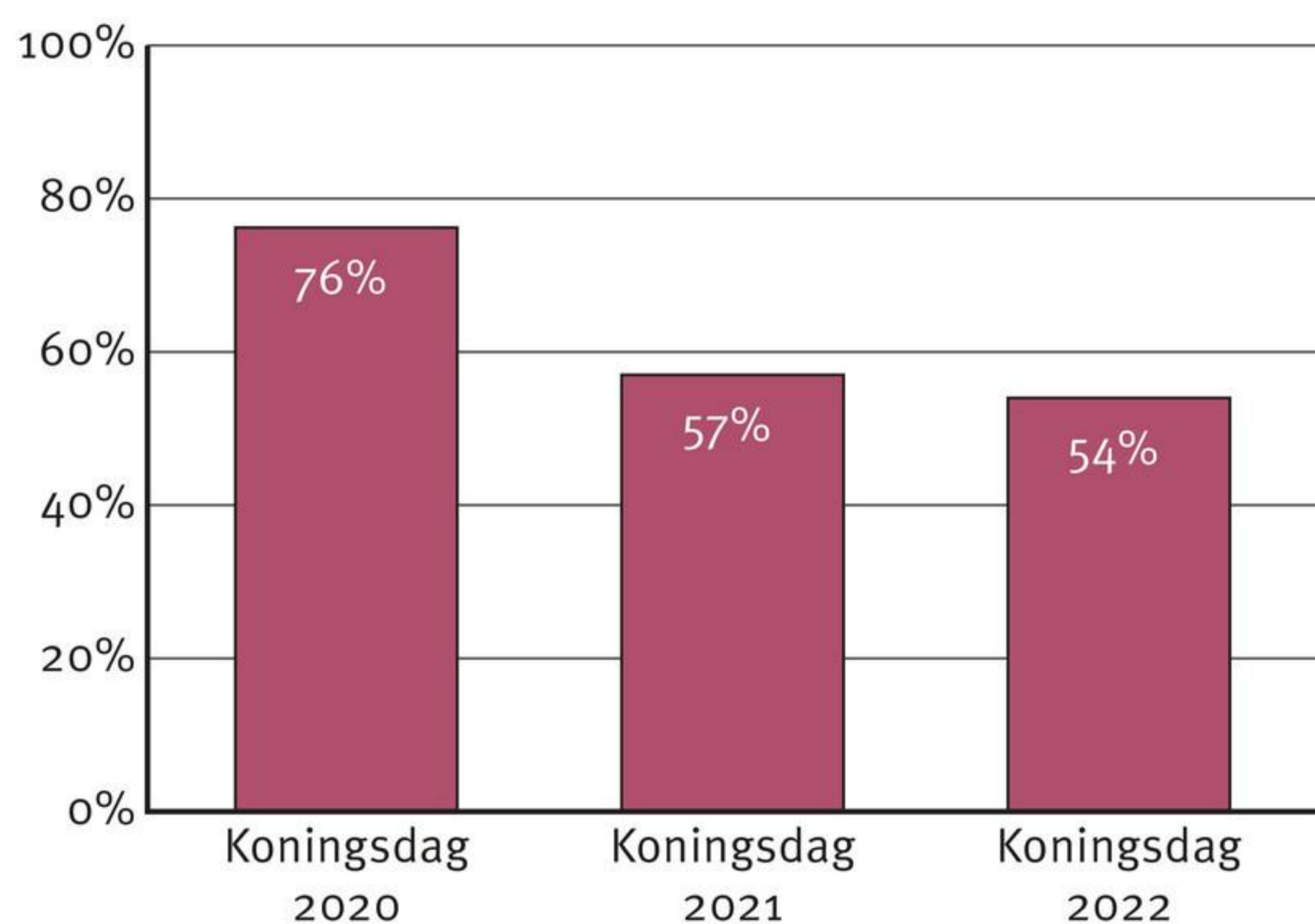
‘Geef mij maar een republiek! Weg met de koning!’

Nederland is al meer dan twee eeuwen een koninkrijk. Maar vroeger is ons land ook lang een republiek geweest. Sommige mensen willen een verandering en willen dat Nederland weer een republiek wordt. Ze noemen zich republikeinen. Aan jou wordt gevraagd hierover een advies te geven.

Wie is vóór een republiek? Wie is vóór een koninkrijk?

34 Gebruik bron 4. Welke zin is waar?

- A In 2022 zijn alle Nederlanders blij met de koning.
- B In 2022 zijn meer Nederlanders blij met de koning dan in 2020.
- C In 2022 zijn minder Nederlanders blij met de koning dan in 2020.

Bron 4 Hoeveel procent van de Nederlanders is tevreden met de koning?

35 Gebruik bron 5. Wat lees je in de bron over de tevredenheid over koning Willem-Alexander?

	Wel	Niet
Republikeinen vinden dat hij een andere baan moet zoeken.		
Hij gaat te veel op vakantie.		
Hij moet vaker nieuwe kleren kopen.		
Hij moet blijven en opgevolgd worden door Amalia.		

Bron 5 Uit een artikel op internet.

Willem de laatste?

Op Koningsdag 2022 hebben mensen gedemonstreerd vóór afschaffing van de monarchie. Een van de republikeinse demonstranten zei: ‘Wat we willen, is dat de Oranjes het museum in gaan. Laat ze gewoon een baan zoeken zoals de rest van Nederland.’ Veel Nederlanders willen niets veranderen. Ze vinden het niet altijd goed wat koning Willem-Alexander doet, zoals te veel vakantie vieren. Maar veel mensen zijn toch weer enthousiast over de nieuwe kleren van Amalia. Zij zal als kroonprinses haar vader opvolgen.

36 Gebruik je antwoorden bij vraag 34 en 35.

- a** Maak het adviesformulier compleet. Wat vinden de Nederlanders? Streep de foute woorden door.

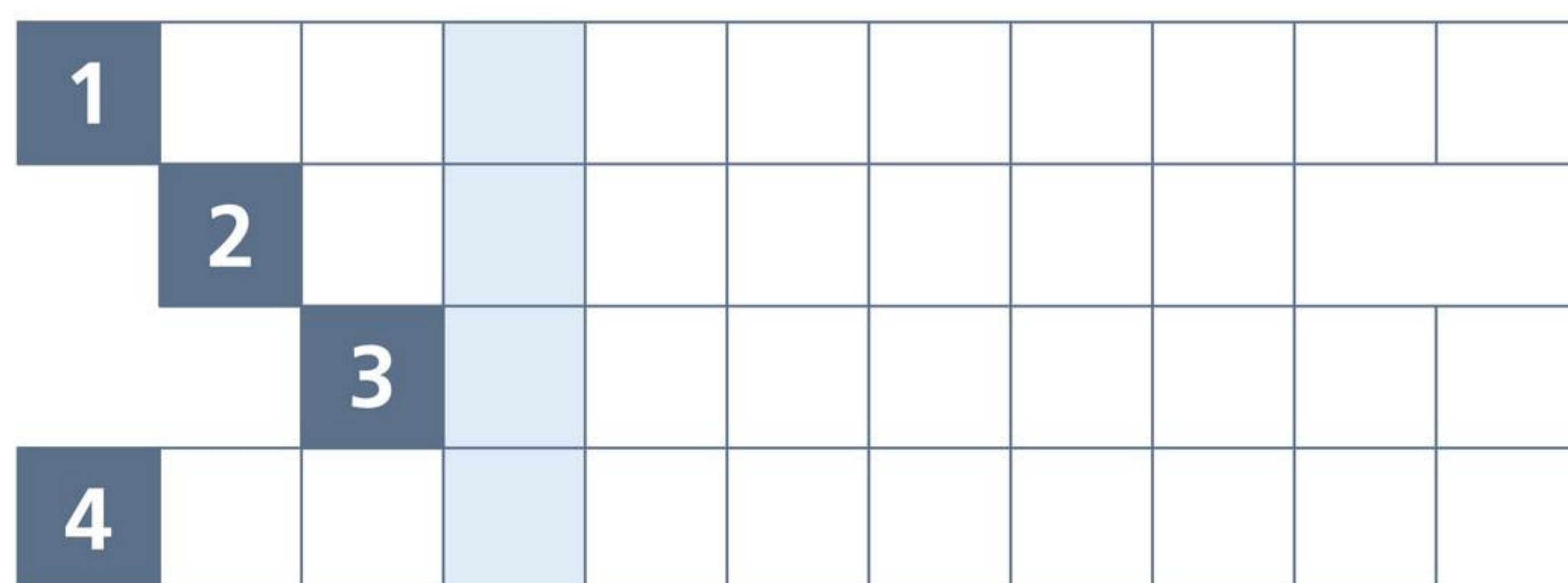
In 2022 is een *meerderheid* / *minderheid* van de Nederlanders vóór een republiek. Het aantal mensen dat vóór het koningschap is, is *gedaald* / *gestegen* sinds 2020. Nederlanders hebben *wel een* / *geen* mening over wat de koning of de kroonprinses doet.

37 Willem I is geboren in 1772. Internet bestond nog niet. Maar stel je voor dat hij nu zou leven. Help hem een profiel te maken voor sociale media.

	Wat is je naam?
	Wanneer ben je geboren?
	Nederland heette toen:	<i>De Republiek/Het Koninkrijk der Nederlanden</i>
	Wat is je beroep?
	Vertel wat meer over je beroep:
	Mijn vader is:
	Mijn moeder is:
	Mijn vijand was:
	Het spannendste wat ik ooit meemaakte was:
De kleren die ik draag:	<i>vind ik belangrijk/onbelangrijk</i>	

38 Welke woorden horen bij de omschrijvingen? Zet de woorden in de puzzel.

- 1 De vrouw van stadhouder Willem V.
- 2 Ontevreden burger in de Republiek.
- 3 Wilde de macht in heel Europa.
- 4 Was in de 18e eeuw een republiek.

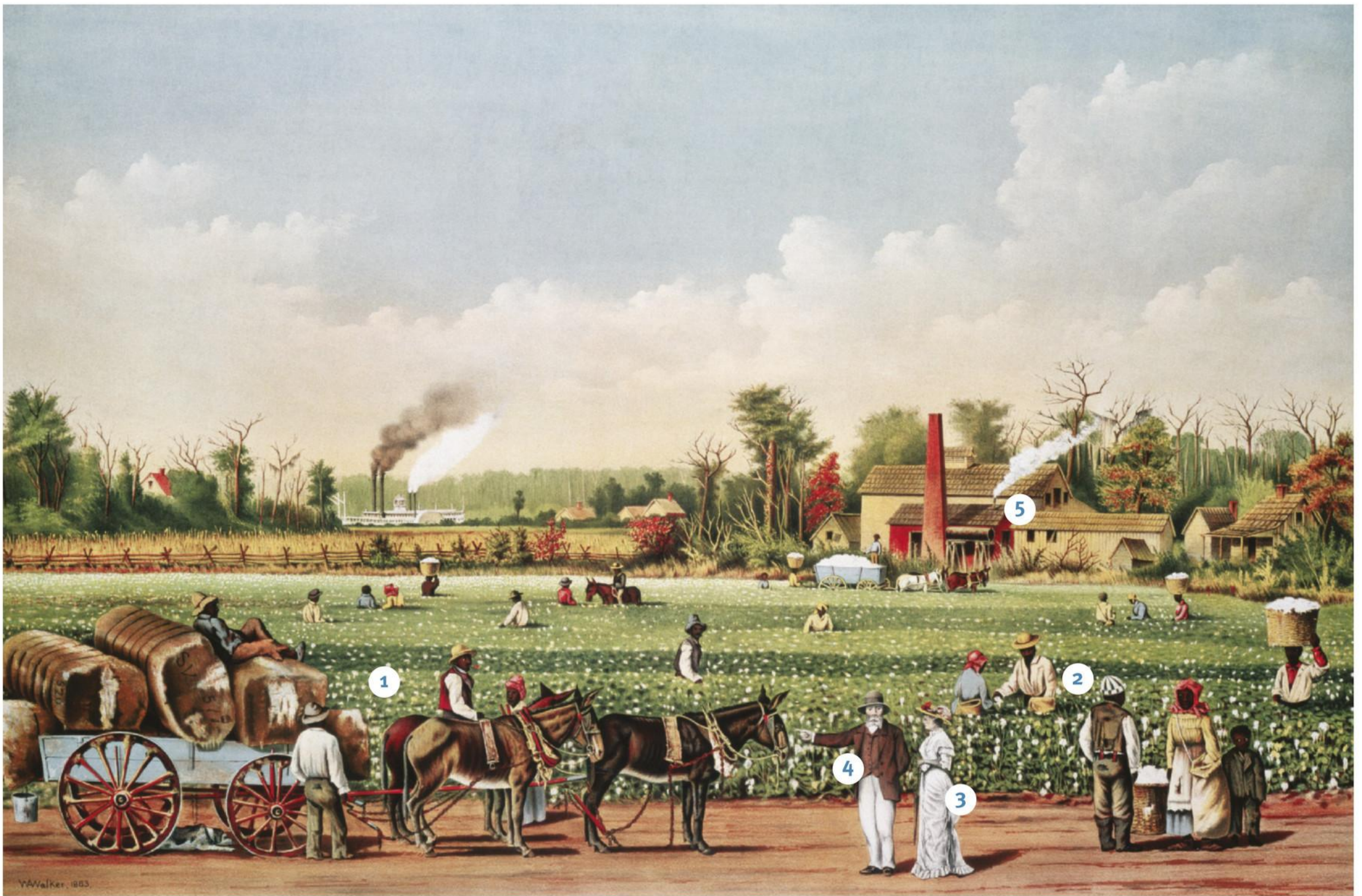
39 Welk woord lees je in de blauwe vakjes van de puzzel?

.....

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Uit Afrika

BASIS

Bron 1

Intro

Tessel woont met haar man op een grote boerderij in Amerika. Ze verbouwen katoen. En ze hebben bijna vijftig slaven, die voor hen werken. Omdat haar man op reis is, neemt Tessel vandaag zijn taken over.

De ploegbaas vertelt haar hoe het gaat op het katoenveld. Tessel luistert niet echt. Hoort ze het knallen van een zweep?

‘Hermanus was weer aan het klagen, mevrouw’, legt de ploegbaas uit.

‘Vijftien zweepslagen zullen hem zijn lesje wel leren.’ Het is bloedheet, maar Tessel krijgt rillingen. ‘Wat afschuwelijk.’

De ploegbaas knikt. ‘Inderdaad, afschuwelijk, als een slaaf niet luistert.’

Maar dat bedoelde Tessel niet. Slaven zijn mensen. Die moet je goed behandelen. Zodra haar man thuiskomt, gaat ze het er met hem over hebben.

De vraag van deze paragraaf is:

Wat veranderde er voor tot slaaf gemaakte mensen tussen 1600 en 1900?

1 Wie is Tessel?

- A De bazin van de boerderij.
- B De ploegbaas.
- C De vrouw van de ploegbaas.
- D Iemand die tot slaaf is gemaakt.

2 Gebruik bron 1. Welke woorden horen bij de nummers?

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

3 De ploegbaas praat tegen Tessel, maar zij luistert niet echt. Waarom niet? Twee antwoorden zijn goed.

- A Ze begrijpt niet wat de ploegbaas zegt.
- B Ze heeft honger.
- C Ze hoopt dat haar man snel terug is.
- D Ze hoort het knallen van een zweep.
- E Ze vindt het afschuwelijk als iemand zweepslagen krijgt.

4 Welke gedachten passen bij de ploegbaas? En welke bij Tessel? Zet de nummers op de juiste plaats in de afbeelding.

- 1 Het is afschuwelijk als slaven niet luisteren.
- 2 Slaven moet je goed behandelen.
- 3 Slaven moeten alleen doen wat de baas zegt.
- 4 Slaven moeten werken en niet zeuren.
- 5 Slaven slaan met de zweep is afschuwelijk.
- 6 Slaven zijn gewoon mensen.

Leerdoel

Ik kan uitleggen dat de slavernij veranderde in de 17e eeuw.

Leertekst

Al in de tijd van Grieken en Romeinen werden tijdens oorlogen mensen gevangengenomen en **tot slaaf gemaakt**. Dat betekent dat mensen eigendom werden van iemand anders. Een slaaf is onvrij en heeft geen rechten. Ook mensen die een schuld niet konden terugbetalen, werden soms slaaf. Mensen die tot slaaf waren gemaakt, konden hun vrijheid terugkrijgen, maar dat gebeurde niet vaak.

Tijdens de middeleeuwen verboden het christendom en de islam slavernij. Christenen mochten geen christenslaven hebben en moslims geen moslimslaven. Zo nam de slavernij af, maar ze bestond nog wel.

Vanaf 1500 kwamen Europeanen door de ontdekkingsreizen in contact met volken in Afrika. Daar dreven Europeanen handel met Afrikaanse kooplieden.

In de 17e eeuw veroverden Europese landen, waaronder ook Nederland, gebieden in Amerika. Zij stichtten er grote landbouwbedrijven. De 'indianen', de mensen die al in Amerika woonden, bewerkten eerst het land. Ze waren gevangengenomen tijdens oorlogen, maar veel van hen stierven aan het zware werk en aan ziekten.

De Europeanen hadden in Afrika gezien dat tot slaaf gemaakte mensen daar het zware werk deden. Deze mensen waren vaak gevangen genomen in de binnenlanden en daarna als slaaf verkocht. Europese handelaren bedachten dat ze deze Afrikanen op de Amerikaanse landbouwbedrijven goed inzetten. Daarom kochten ze mensen van West-Afrikaanse handelaren en brachten hen als slaaf naar Amerika. Dat was slavenhandel.

- 5 Wat is een tot slaaf gemaakte?
- A Iemand die leeft in de tijd van Grieken en Romeinen.
 - B Iemand die leeft in een gebied dat Europeanen hebben veroverd.
 - C Iemand die niet vrij is en eigendom is van een ander.
 - D Iemand die ongelovig is of een natuurgodsdiens heeft.
- 6 In welk tijdvak was er slavernij?
- A Alleen in de tijd van Grieken en Romeinen.
 - B Alleen in de tijd van monniken en ridders.
 - C Alleen in de tijd van steden en staten.
 - D Alleen in de tijd van pruiken en revoluties.
 - E In alle genoemde tijdvakken.

7 Hoe werden mensen in de tijd van Grieken en Romeinen tot slaaf gemaakt? Noem twee manieren.

1

2

8 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A Christenen mogen geen christenslaven hebben en moslims geen moslimslaven.
- B De indianen die het land bewerken voor de Europeanen, worden ziek en gaan dood.
- C Mensen in Europa worden gevangengenomen en tot slaaf gemaakt.
- D Mensen uit Afrika worden gevangengenomen en verhandeld als slaaf.

De goede volgorde is:

9 Wat gebeurde er met mensen die tot slaaf werden gemaakt? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A Een man wordt ontvoerd uit zijn dorp.
- B Hij moet als slaaf op het land werken.
- C Hij wordt naar Amerika vervoerd.
- D Hij wordt verkocht aan Europese slavenhandelaren.

De goede volgorde is:

10 Bedenk een reden waarom het werk in de landbouw door slaven werd gedaan en niet door vrije mensen.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

11 Gebruik bron 2.

- a Streep de foute woorden door.
De persoon met de hoed is een *baas van slaven / tot slaaf gemaakte*. De mensen die aan het werk zijn, zijn *bazen / tot slaaf gemaakten*.
- b Uit welk tijdvak komt deze bron?
 - A Uit de tijd van Grieken en Romeinen.
 - B Uit de tijd van monniken en ridders.
 - C Uit de tijd van steden en staten.
 - D Uit de tijd van pruiken en revoluties.
- c Leg je antwoord bij vraag b uit.

.....

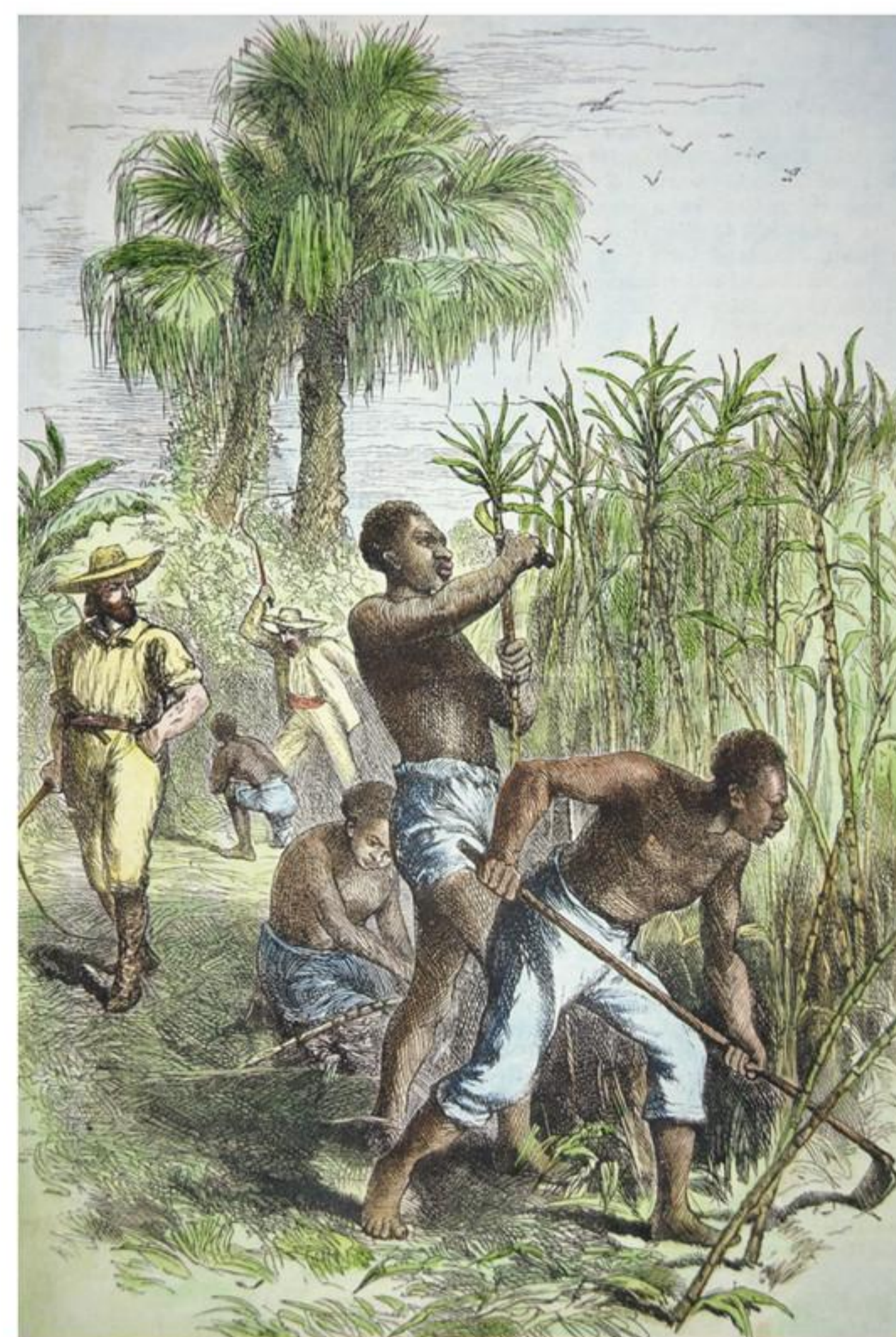
.....

.....

.....

.....

.....

Bron 2

B Op de plantage

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe tot slaaf gemaakte mensen werden behandeld.

Leertekst

Europese landen hadden grote gebieden in Azië en Amerika veroverd. Onder andere in Suriname en op de Antillen werkten tot slaaf gemaakten op **plantages**. Dat zijn grote landbouwbedrijven die katoen, suiker of tabak verbouwden. Dat slaven zonder loon op de plantages moesten werken, vonden de meeste Europeanen niet vreemd. Ze vonden hun eigen cultuur de beste en keken neer op de mensen in andere werelddelen.

Tot slaaf gemaakten hadden geen rechten. Het was moeilijk voor hen om als gezin samen te leven want een slaveneigenaar kon man, vrouw en kinderen los van

elkaar verkopen. Wie niet hard genoeg werkte, werd mishandeld. Veel slaven verzetten zich, bijvoorbeeld door de oogst te vernielen of weg te lopen. Er waren ook slavenopstanden. Die werden bijna altijd met geweld onderdrukt.

Veel Europeanen geloofden dat witte mensen een beter 'ras' waren dan mensen met een andere huidskleur. Die manier van denken heet **racisme**. Volgens een racist is het ras waar je zelf bij hoort beter dan een ander ras. Tegenwoordig weten we dat er helemaal geen verschillende mensenrassen bestaan. Huidskleur, karakter en intelligentie hebben niets met elkaar te maken.

12 a Wat is een plantage?

.....
.....
.....
.....

b Welke producten werden geteeld op een plantage? Drie antwoorden zijn goed.

- A Bloemen.
- B Boerenkool.
- C Graan.
- D Katoen.
- E Suiker.
- F Tabak.

13 Sam is slaaf. Hij wil vrij zijn! Hij probeert zijn vriendin, Zuma, over te halen om met hem weg te gaan.

Wat zegt hij? Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *oerwoud* • *onmenselijk* • *plantage* • *vluchten* • *vrijheid*.

Sam zegt: 'Ik ga niet meer werken op de, Zuma. Ik heb recht op! Jij ook! Ga je mee? Dan we samen. In het beginnen we een nieuw leven. Want hier is het leven!'

14 (t) Wat is racisme? Vul de zin aan.
 Dat is de gedachte dat

.....

.....

15 a Om welke reden konden slaven heel moeilijk samen als gezin leven?

.....

.....

b Hadden tot slaaf gemaakte mensen rechten? Leg je antwoord uit.

.....

.....

.....

16 Wat hoort bij een tot slaaf gemaakte en wat niet?

	Wel	Niet
De baas betaalt voor het werk.		
Leuk werk.		
Mishandeld worden.		
Niks te zeggen hebben.		
Hard werken op een plantage.		

- 17** (t) Wat is een slavenopstand?
- A Een markt waar in slaven wordt gehandeld.
 - B Iemand die in Christus gaat geloven.
 - C Iemand die slaven heel hard laat werken.
 - D Slaven die zich verzetten tegen hun eigenaar.

18 In de leertekst staan manieren waarop slaven zich verzetten tegen hun onderdrukking. Bedenk nog een manier waarop slaven zich konden verzetten.

.....

.....

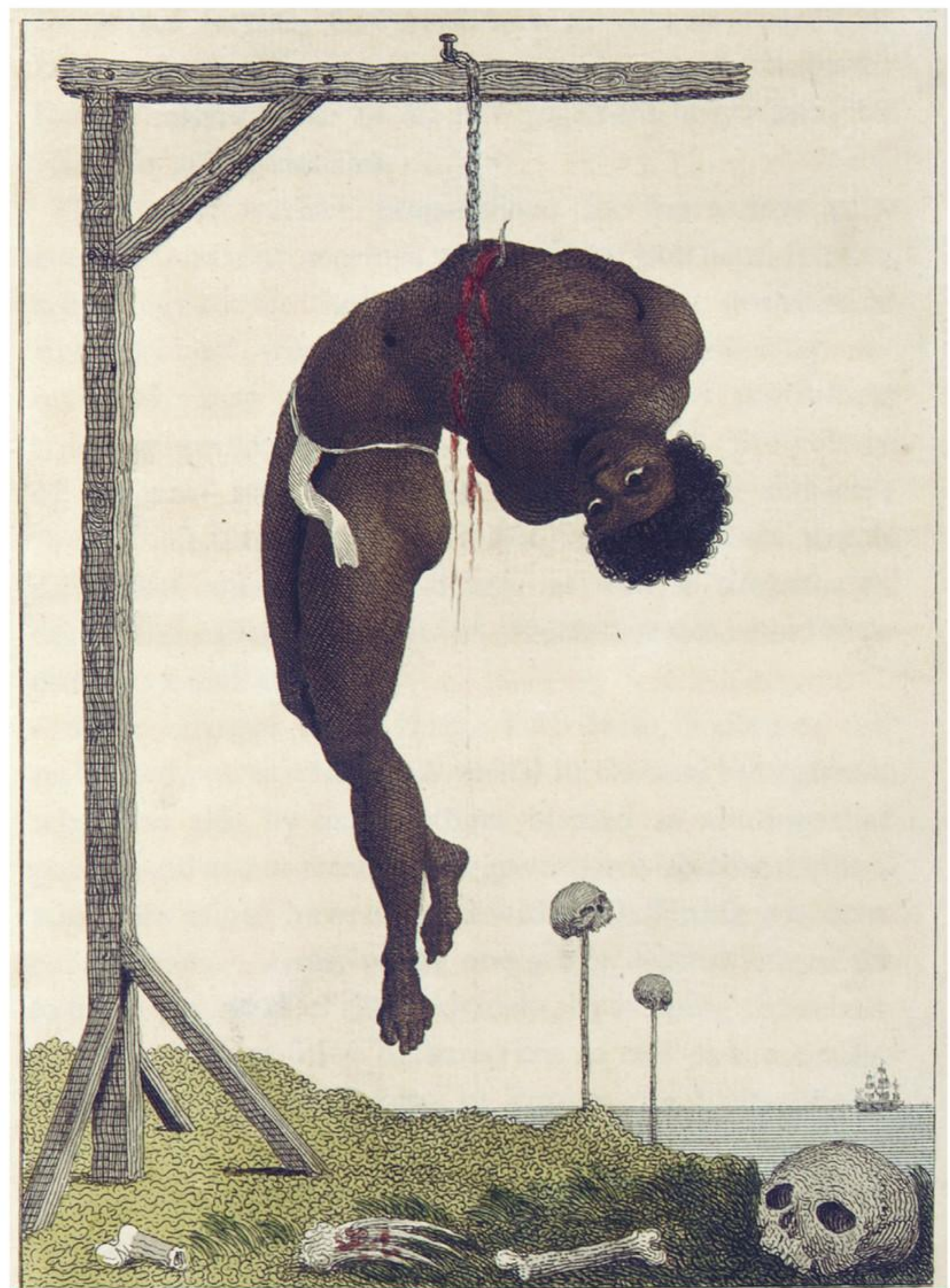
.....

19 Gebruik bron 3. Deze slaaf is zwaar gestraft, omdat hij was weggelopen. Andere slaven moesten toekijken hoe deze slaaf werd gestraft. Bedenk een reden waarom andere slaven moesten toekijken.

.....

.....

.....

Bron 3

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe er een einde kwam aan de slavernij.

Leertekst

In de 18e eeuw kregen mensen in Europa grondrechten en vrijheden. Maar ondertussen was er helemaal geen gelijkheid en vrijheid voor de slaven in de Franse koloniën. Zij hoorden wel over de Franse Revolutie en de nieuwe ideeën. Dat leidde tot onrust. In 1791 kwamen de slaven in de Franse kolonie Haïti met succes in opstand: zij wisten de Fransen te verdrijven en stichtten hun eigen, onafhankelijke land. Op de Nederlandse plantages in Curaçao mislukte een slavenopstand.

De ideeën over vrijheid en gelijkheid veranderden ook de ideeën van Europeanen over slavernij. Sommigen vonden slavernij in strijd met de grondrechten die elk mens had. Anderen vonden vooral dat slavenhandel en slavernij wreed en onmenselijk waren. Al deze mensen waren daarom vóór **afschaffing van de slavernij**. Dat betekent dat slavenhandel en het bezitten van tot

slaafgemaakten werden verboden. Tijdens de Franse Revolutie werd de slavernij in de Franse koloniën een tijdje afgeschaft. Toch duurde het nog lang voordat alle Europese landen slavenhandel en slavernij verboden. Europeanen verdienden veel geld aan de slavenhandel en aan de verkoop van suiker en andere producten van de plantages. Ze hadden daarom weinig haast met het afschaffen van de slavernij. In 1807 verbood de Britse regering als eerste de handel in slaven. Daardoor werd de aanvoer van nieuwe slaven snel minder. In 1833 verbood Groot-Brittannië ook het bezit van slaven. Daarmee gaven de Britten een voorbeeld aan andere landen. Nederland schafte op 1 juli 1863 de slavernij af in Suriname en op de Antillen. In Suriname waren de tot slaafgemaakten toen nog niet echt vrij: ze moesten nog tot 1873 op de plantage blijven werken.

20 Welke rechten kregen mensen in Frankrijk in de 18e eeuw? Twee antwoorden zijn goed.

- A Recht op gehoorzaamheid.
- B Recht op geld.
- C Recht op gelijkheid.
- D Recht op vrijheid.
- E Recht op werk.

21 Deze vraag gaat over de periode vóórdat de Franse Revolutie uitbrak.

- a** Wat was een overeenkomst tussen de slaven in de koloniën en de boeren in Frankrijk?

.....
.....

b Wat was het belangrijkste verschil tussen deze twee groepen?

.....
.....
.....

22 Welke nieuwe ideeën over slavernij kregen mensen eind 18e eeuw? Vul de zin aan.

Steeds meer mensen vonden slavernij
.....,
omdat,
.....
.....

23 Om welke twee redenen hadden Europeanen niet veel haast om de slavernij af te schaffen?

1
.....
2
.....
.....

24 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A** De Britse regering verbiedt de slavenhandel.
- B** Groot-Brittannië schaft de slavernij in de Britse koloniën af.
- C** Slaven in de Nederlandse koloniën worden vrije mensen.
- D** Steeds meer mensen protesteren tegen de slavernij.

De goede volgorde is:

25 Wanneer werd de slavernij in Suriname en de Antillen afgeschaft?

- A In 1807.
- B In 1833.
- C In 1863.
- D In 1870.

26 ^t Wat hield de afschaffing van de slavernij in?

- A Dat de handel in slaven werd verboden.
- B Dat de koloniën meteen vrij zouden zijn.
- C Dat mannen en vrouwen voortaan gelijk aan elkaar waren.
- D Dat slaven gelijk werden behandeld en vrij waren.

27 Wat betekenden de volgende veranderingen voor de mensen op de plantages? Maak de juiste combinaties.

- A** Burgers in Europa kregen vrijheid van meningsuiting.
 - B** De Britse regering verbood de handel in slaven.
 - C** Met de producten van de plantages werd veel geld verdiend.
- 1 Daardoor hadden plantage-eigenaren weinig haast met het afschaffen van slavernij.
2 Daardoor konden Europese burgers kritiek geven op de slavernij.
3 Daardoor werd de aanvoer van nieuwe slaven snel minder.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

28 Gebruik bron 1. Beschrijf kort wat er op deze bron te zien is. Gebruik de volgende woorden: *plantage* • *Amerika* • *Afrika*.

.....
.....
.....

Slavernij in Suriname

Suriname ligt in het noorden van Zuid-Amerika. Rond 1770 waren er in Suriname ongeveer 500 plantages waarop suikerriet verbouwd werd. Het zware werk op de plantages werd gedaan door Afrikanen die tot slaaf waren gemaakt. Er waren ongeveer 300.000 slaven in Suriname.

De vraag is:

Hoe leefden slaven in Suriname in de 18e eeuw?

Bron 5 Tot slaaf gemaakten kappen suikerriet op een suikerplantage. Dat was zwaar werk. De slaven werkten 12 uur per dag en soms wel 16 uur.

29 Gebruik bron 5. In de bron staan nummers.

Zet achter de omschrijvingen het juiste nummer.

Een blanke opzichter:

Een slaaf kapt riet:

Het riet wordt vervoerd:

Bron 6 Vanwege het zware werk vluchtten sommige slaven naar het oerwoud.

30 Gebruik bron 6. Wat is de man op de bron?

- A Een slaaf die aan het werk is.
- B Een vrije man in het oerwoud.
- C Een weggelopen slaaf.

31 Lees tekst B nog eens na en gebruik bron 5 en 6 en de intro. Stel, je moet iets vertellen over slaven in Suriname rond 1770. Streep de foute woorden door.

In Suriname waren rond de 500 / 300.000 slaven. Ze kwamen uit *Afrika* / *Amerika*. *Alle* / *De meeste* slaven werkten op suikerplantages. Ze werkten vaak 8 / 12 uur per dag. Het werk was *goed te doen* / *heel zwaar*. Sommige slaven leefden in het oerwoud. Zij waren *gevlucht* / *vrij gemaakt*.

Het is begin 19e eeuw. Het ergste is gebeurd. Jij bent gevangengenomen in Afrika en je wordt verkocht als slaaf.

32 Waarom kopen de Europeanen jou eigenlijk?

- A Ze denken dat je dolgraag in Amerika wilt wonen.
- B Ze willen dat jij het zware werk voor hen gaat doen.
- C Ze zijn gewoon heel nieuwsgierig naar je.

33 Je komt aan op de plantage in Amerika. Wat is dat?

- A Een grote boerderij.
- B Een grote fabriek.
- C Een grote stad.

34 Welke producten ga je misschien verbouwen?

- A Katoen, suiker, bier of koffie.
- B Koffie, suiker, tabak of katoen.
- C Tabak, bier, suiker of kaas.

35 Wat krijg je voor je werk?

- A Een laag loon.
- B Helemaal niks.
- C Na enkele jaren een stuk land.

36 Hoe denkt je baas waarschijnlijk over jou?

- A Je bent een mens. Je hebt rechten.
- B Je bent mijn bezit. Je moet doen wat ik zeg.
- C Je bent mijn werknemer. Je krijgt een eerlijk loon.

37 Wat gebeurt er als je baas ontevreden is?

- A Dan hebben we een goed gesprek.
- B Dan word ik mishandeld.
- C Dan word ik ontslagen.

38 Vinden alle Europeanen slavernij goed?

- A Ja, ze vinden het allemaal prima.
- B Nee, steeds meer mensen vinden slavernij onmenselijk.
- C Nee, ze vinden slaven te duur.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen waarom boeren en burgers in Frankrijk ontevreden waren.
- Ik kan uitleggen hoe de Franse Revolutie begon.
- Ik kan uitleggen wat er veranderde door de revolutie.

1 Waarom waren boeren en burgers in Frankrijk ontevreden? Vul de zinnen aan.

Boeren en burgers vonden de belastingen op brood en zout te hoog. Daardoor

Rijke burgers betaalden veel belasting, maar

2 Hoe begon de Franse Revolutie? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A** De drie standen worden bijeengeroepen.
- B** De koning accepteert het nieuwe bestuur.
- C** De standen krijgen ruzie.
- D** Frankrijk heeft grote schulden.

De goede volgorde is:

3 Wat veranderde er door de revolutie? Vul de ontbrekende woorden in.

In 1793 kregen mannen het recht om te stemmen. Mensen konden kritiek op het bestuur geven, want dan kregen ze de Deze periode heet ook wel de

Paragraaf 3

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen waarom mensen in de Republiek ontevreden waren.
- Ik kan uitleggen wat de patriotten veranderden in de Republiek.
- Ik kan uitleggen hoe Nederland een koning kreeg.

4 Waarom waren mensen in de Republiek ontevreden? Vul de zinnen aan.

De regenten

De stadhouder

5 Wat veranderden de patriotten in de Republiek? Vul de ontbrekende woorden in.

Vanaf 1795 heette Nederland de Republiek. Er waren vier veranderingen.

- Er kwam een nieuw bestuur dat gekozen werd door
- In het hele land golden voortaan dezelfde
- Alle burgers kregen dezelfde
- Er kwam een

6 Hoe kreeg Nederland een koning?

De revolutie van de patriotten eindigde in het jaar

..... de macht over Nederland.

Na de aanval op kwam Napoleon ten val. In Frankrijk kwam toen weer een aan de macht. In Nederland werd koning.

Paragraaf 4

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen dat de slavernij veranderde in de 17e eeuw.
- Ik kan uitleggen hoe tot slaaf gemaakte mensen werden behandeld.
- Ik kan uitleggen hoe er een einde kwam aan de slavernij.

7 Wat veranderde er aan de slavernij in de 17e eeuw? Streep de foute woorden door. Vóór de 17e eeuw werden mensen die *wel / niet* hun schuld terugbetaalden soms tot slaaf gemaakt. Ook werden tijdens *ontdekkingsreizen / oorlogen* mensen gevangengenomen en tot slaaf gemaakt.

9 Hoe werden tot slaaf gemaakte mensen behandeld? Vul het schema in.

In Afrika ...	Op de plantage ...
.....
.....
.....
.....

Vaardigheid

Leerdoel

- Ik kan onderzoek doen met bronnen en uitleggen of informatie een feit of een mening is.

10 Zijn de volgende zinnen feiten of meningen?

	Feit	Mening
Ik behoor tot de derde stand en ik vind de belastingen véél te hoog.		
Nederland was een republiek voordat het een koninkrijk werd.		
Slavenhandelaren haalden tot slaaf gemaakte mensen uit Afrika.		
Ik vind het een schande dat er in slaven gehandeld werd in de 18e eeuw.		

Vanaf de 17e eeuw werden mensen uit *Afrika / Europa* tot slaaf gemaakt om in de nieuw veroverde gebieden te gaan werken. Zij moesten daar *licht / zwaar* werk doen voor grote landbouwbedrijven.

- 8 Welke uitspraak over het einde van de slavernij is waar?
- A De Nederlandse regering schafte de slavernij af. Daarna deed Groot-Brittannië hetzelfde.
 - B Eerst werd slavernij verboden, daarna de handel in slaven.
 - C De Nederlandse regering schafte op 1 juli 1863 de slavernij af.

§6 Afsluiting

Oefenen voor je toets

- 1 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.
 - A De Franse Revolutie begint.
 - B De zoon van de laatste stadhouder wordt koning Willem I.
 - C Koning Lodewijk XVI vlucht naar het buitenland.
 - D Napoleon grijpt de macht in Frankrijk.
 - E Nederland wordt een deel van Frankrijk.

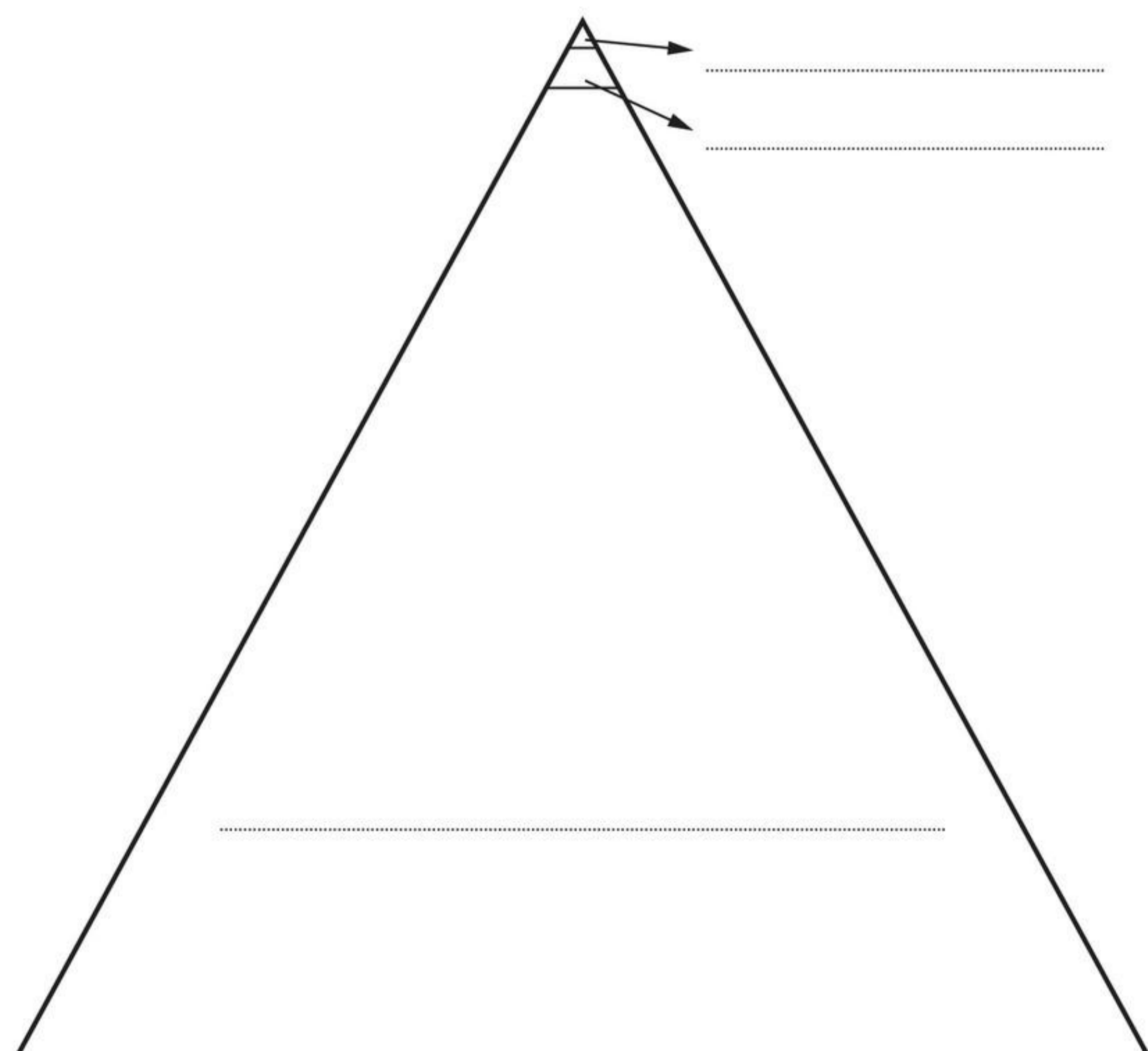
De goede volgorde is:

- 2 a Wat is een standensamenleving?

.....

.....

.....
- b Zet in het schema op de juiste plek: *adel* • *burgers en boeren* • *geestelijkheid*.
- c Welke twee standen hadden voorrechten? Kleur in het schema deze twee standen rood.

- 3 De titel van dit hoofdstuk is 'Opstand tegen onrecht'. Tegen welk onrecht kwamen de volgende groepen in opstand? Vul de zinnen aan.

Franse boeren en burgers streden tegen

.....

.....

.....

Patriotten streden tegen de macht van

.....

.....

.....

Tot slaaf gemaakten streden tegen

.....

- 4 Leg uit wat er met de Franse koning Lodewijk XVI gebeurde tijdens de Franse Revolutie. Gebruik in je antwoord de volgende woorden: *revolutie* • *vlucht* • *republiek* • *guillotine*.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- 5 Het tijdvak van dit hoofdstuk heet de tijd van pruiken en revoluties. In de 18e eeuw waren pruiken in de mode bij rijke mensen. Wat zijn twee gevolgen van revoluties in de 18e eeuw?
- A De Bataafse Republiek schafte de slavenhandel en de slavernij af.
 - B In de Bataafse Republiek mocht een groot deel van de volwassen mannen stemmen.
 - C In de Bataafse Republiek werden mannen en vrouwen gelijk aan elkaar.
 - D In Frankrijk bleef de koning aan de macht.
 - E In Frankrijk kreeg elke burger grondrechten.

6 Wie had de macht tijdens de volgende besturen in Nederland? Maak de juiste combinaties.

- A Bataafse Republiek
- B Koninkrijk der Nederlanden
- C Republiek der Verenigde Nederlanden
- D Tussen 1806 en 1813
- 1 Napoleon
- 2 Patriotten
- 3 Stadhouder en regenten
- 4 Willem I

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

D hoort bij

7 Zoek de jaartallen bij de volgende gebeurtenissen. Zet jaartal en gebeurtenis in de tijdbalk op de volgende pagina.

- A De Franse Revolutie begint.
- B Willem I wordt koning van Nederland.
- C Afschaffing van de slavernij in Suriname.

8 Streep de foute woorden door.

De Franse Revolutie vergrootte bij de slaven *meteen / na lange tijd* het verlangen naar vrijheid.

De Franse Revolutie zorgde *meteen / na lange tijd* voor de afschaffing van de slavernij door alle Europese landen.

9 Gebruik bron 1. Leg uit wat deze bron met racisme te maken heeft. Gebruik in je antwoord de volgende woorden: *racisme • plantage • tot slaaf gemaakt*.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 1

- 10 (v) Willem I was de eerste koning van het Koninkrijk der Nederlanden.
Gebruik bron 2. Zijn de volgende zinnen feiten of meningen?

	Feit	Mening
De bron is mooi geschilderd.		
De bron laat veel details van de kleding van de koning zien.		
De bron laat zien dat Willem I blij was koning te zijn.		

Bron 2

Begrippen

Paragraaf 2

standensamenleving

Een samenleving die verdeeld is in groepen met eigen taken en voorrechten.

Franse Revolutie

De periode tussen 1789 en 1799, met grote veranderingen in het bestuur en de samenleving van Frankrijk.

republiek

Een land zonder koning.

Terreur

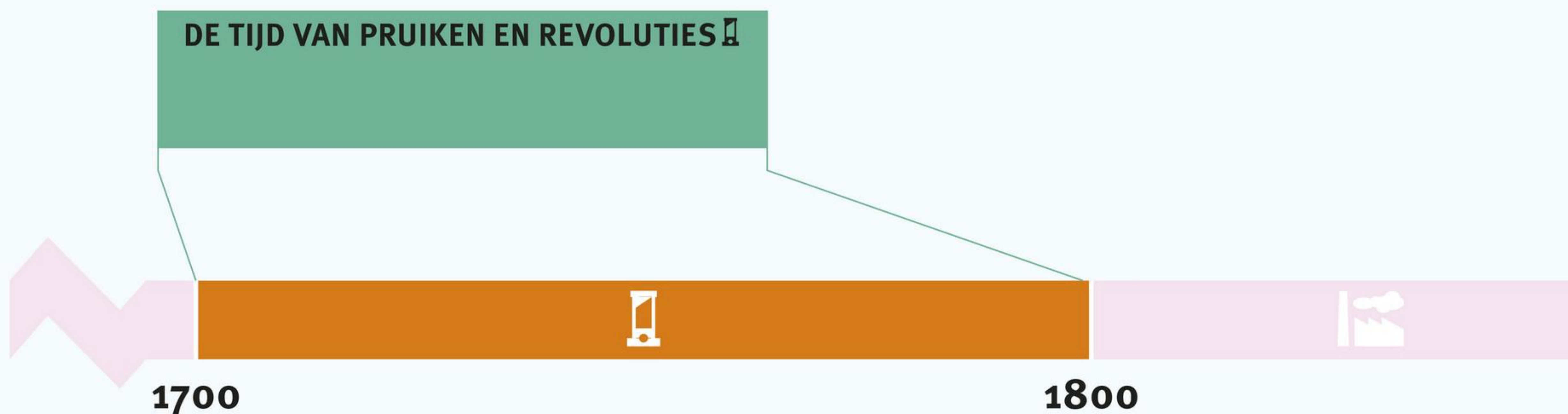
De periode van 1793-1794 tijdens de Franse Revolutie, waarin een kleine groep de macht had en die met geweld verdedigde.

Paragraaf 3

patriotten

Groep burgers in Nederland die inspraak in het bestuur wilden.

Tijdbalk

grondrechten

Rechten die voor iedereen gelden, bijvoorbeeld vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting.

grondwet

Een wet waarin alle afspraken over het bestuur en de grondrechten staan.

Paragraaf 4

tot slaaf gemaakte

Iemand die eigendom is van iemand anders.

Iemand die tot slaaf is gemaakt, is onvrij en heeft geen rechten.

plantage

Groot landbouwbedrijf in Azië of Amerika dat katoen, suiker of tabak verbouwt.

racisme

Het idee dat het ras waar je zelf bij hoort, beter is dan een ander ras.

afschaffing van de slavernij

Slavenhandel en het bezitten van tot slaaf gemaakten werden verboden.

Ⓥ feit

Iets waarvan je zeker weet dat het klopt.

Ⓥ mening

Een idee of een oordeel; wat iemand vindt.

📺 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

1900

1950

2000

heden →

2

De tijd van burgers en stoommachines

De 19e eeuw

§1

Oriëntatie

Bron 1

Daar komt ie aan! Daan staat boven op de brug met zijn camera. Nu! Hij maakt een foto op het moment dat de trein onder de brug door rijdt. Met een grote glimlach op zijn gezicht ziet hij dat zijn foto goed gelukt is. Hij heeft een supersnelle trein gefotografeerd. Die trein kan wel 500 kilometer per uur rijden! Dat is echt hartstikke snel!

Daan heeft op school geleerd dat de 19e eeuw de tijd van burgers en stoommachines was. Een stoommachine kon voor veel dingen gebruikt worden. En iemand kwam toen op het idee om een trein op stoomkracht te laten rijden. Die eerste trein reed niet snel: maar 40 kilometer per uur. Treinen werden daarna steeds sneller en krachtiger. Daan kijkt naar zijn foto. Zonder stoommachine geen supersnelle trein? Hij vraagt het zich af.

- Wat is er zo bijzonder aan de foto van Daan?
 - A De foto is goed gelukt.
 - B De trein rijdt net onder de brug door.
 - C Er staat een rijdende, supersnelle trein op.
 - D Er staat een stoomtrein op.
- Gebruik bron 1. Rechts zie je een trein uit de 19e eeuw. Hoe hard rijdt deze trein?
 - A 500 kilometer per uur.
 - B 190 kilometer per uur.
 - C 40 kilometer per uur.
 - D Supersnel.
- Vul het juiste getal in.
De trein die Daan gefotografeerd heeft, kan kilometer per uur sneller rijden dan de trein uit de 19e eeuw.
- Gebruik bron 2. Hoe ging je in 1868 van Rotterdam naar Nijmegen? Geef met een rode lijn de route aan.

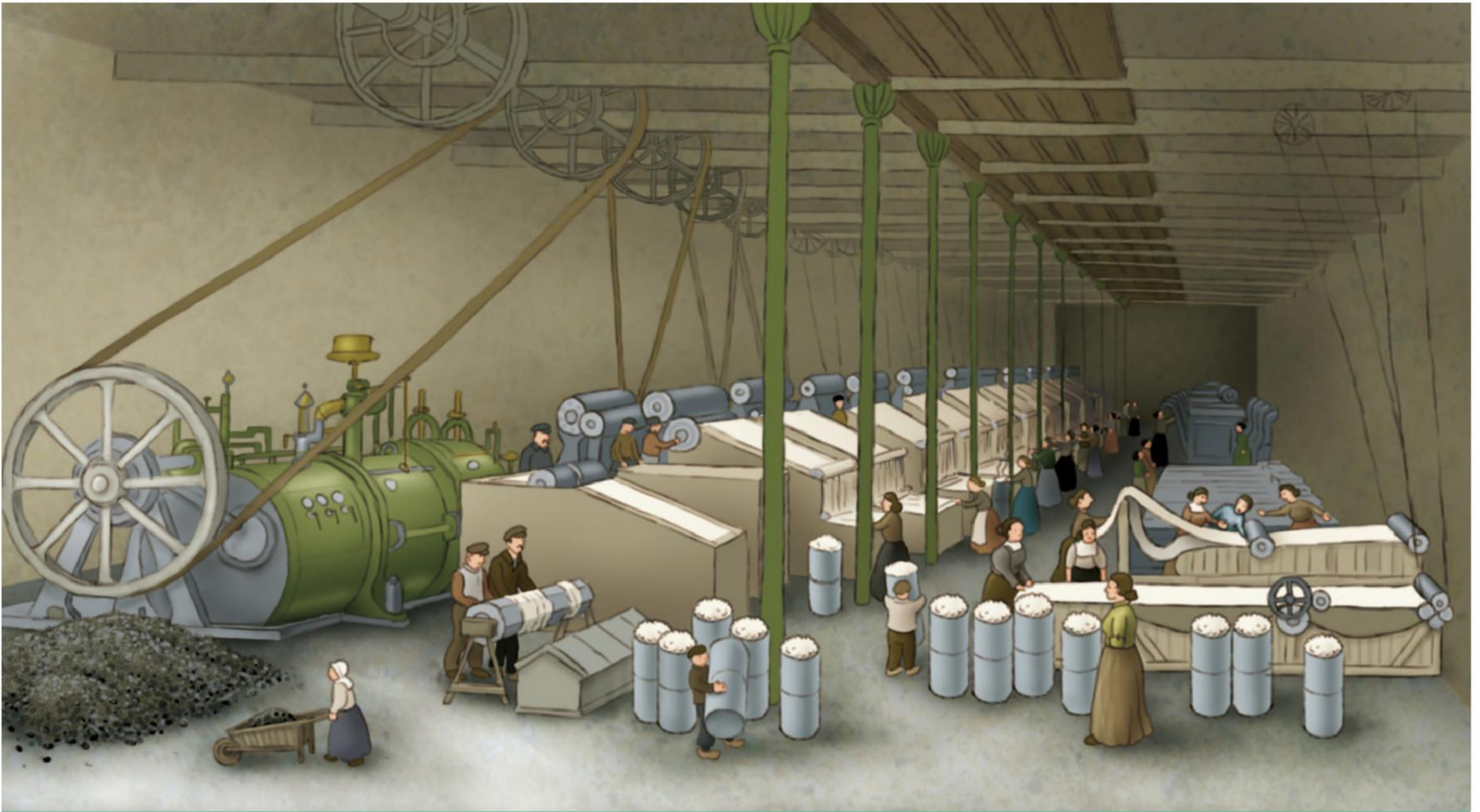
- Gebruik bron 2. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *90* • *300* • *fabrieken* • *goederen* • *korter* • *rivieren* • *sneller* • *stad* • *treinen*.
De in 1868 zullen mensen van de ene naar de andere hebben gebracht. En er zullen mee getransporteerd zijn van en naar de De reis van Rotterdam naar Nijmegen duurde toen minuten. Er waren toen nog geen rails over de Nu wel en daarom is de route nu een stuk Sinds 1868 zijn de treinen bovendien een stuk geworden. De reis duurt nu nog maar minuten.
- Streep de foute woorden door.
Sinds *1868 / 1968* is er op het gebied van treinen *veel / weinig* veranderd. De mensen gingen *meer / minder* per spoor vervoeren en wilden via de *mooiste / snelste* route van de ene plek naar de andere.

Bron 2

§2 Op stoom

BASIS

Bron 1

Intro

Klonk, klonk, klonk ... Edith probeert het eentonige geluid te negeren. Haar weefmachine maakt uit zichzelf een deken. Edith hoeft alleen maar te controleren of de draad niet breekt. Klonk, klonk, de maat van de machine. Ze kijkt onafgebroken naar de draad die van links naar rechts beweegt. Het weven dat Edith eerder met zoveel plezier deed, is nu een saaie en vermoeiende klus geworden. Edith denkt aan de deken die ze thuis voor haar bed heeft gemaakt. Schapen geschoren, wol gewassen en geverfd om vervolgens een draad te spinnen die sterk genoeg is om mee te weven. Klonk, klonk, krrrr ... haar weefmachine heeft vandaag de tweede deken afgemaakt. Misschien wel sneller dan thuis, maar het werk is veel minder leuk.

De vraag van deze paragraaf is:

Wat veranderde er met de komst van de stoommachine?

1 Zet de letters op de goede plek in de tekening.

- A Stoommachine.
- B Weefmachine.
- C Edith.
- D Fabriekshal.
- E Kind.
- F Steenkool.

2 Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *controleert • fabriek • kinderen • saai • somber • stoommachine • weefmachine • zelf.*

Edith werkt aan een in een

Een laat de weefmachine bewegen. Vroeger weefde Edith

..... dekens, maar nu doet de machine dat voor haar.

Edith alleen maar of alles goed gaat. Het werk is

erg en je moet het tempo van de machine bijhouden. De fabriek ziet er

..... uit en er werken zelfs!

3 Welke twee zinnen zijn juist?

- A Een deken is sneller in een fabriek gemaakt dan thuis.
- B Het werk in een fabriek is saai.
- C In de fabriek is het de hele dag stil.
- D Thuis een deken maken is makkelijker.

4 Wie of wat zorgt er in een fabriek voor dat je altijd in hetzelfde tempo hard moet werken?

- A De fabrieksbaas.
- B De hoeveelheid spullen die je moet maken.
- C De klok in de fabriekshal.
- D De machine waarmee je werkt.

5 Edith maakt thuis een deken. Dat kost veel tijd. Hoeveel tijd? Vul het juiste getal in.

Schape scheren en wol wassen, daar doet Edith wel een dag over.

Wol verven en drogen, dat duurt zeker twee dagen.

De wol spinnen, een intensief klusje van wel twee dagen.

Dan kan Edith de deken weven. Dat duurt zeker nog eens drie dagen.

Edith is dus dagen bezig om een deken voor zichzelf te maken.

6 Hoeveel dagen kost het Edith om een deken te weven? Streep de foute woorden door.

In de fabriek kost het Edith *een halve dag / drie dagen / vijf dagen / acht dagen* om een deken te weven.

Thuis doet Edith daar *een halve dag / drie dagen / vijf dagen / acht dagen* over.

Leerdoel

Ik kan uitleggen welke veranderingen de stoommachine veroorzaakte.

Leertekst

Eeuwenlang werkten de meeste mensen op het platteland in de landbouw. 's Winters was er weinig werk en verdienden gezinnen wat bij met thuiswerk. Ze kregen grondstoffen van handelaren en verwerkten deze thuis. Op eenvoudige machines maakten ze producten zoals geweven wollen stoffen. De handelaar verkocht deze producten vervolgens weer in dorpen en steden.

Rond 1750 bouwden uitvinders in Groot-Brittannië de eerste **stoommachine**. Een stoommachine is een machine die stoom omzet in beweging. Om zo'n machine te laten werken is steenkool nodig. In een stoommachine zit een vat met water, dat wordt verhit door de steenkool. Daardoor gaat het water in het vat koken, waardoor stoom

ontstaat. Doordat deze stoom nergens heen kan, zet die kracht stangen in beweging. De bewegende stangen kunnen weer een andere machine laten werken. Bijvoorbeeld een machine om stoffen te weven.

Zolang er stoom is, werkt de machine. Dat is een groot verschil met eerdere machines, bijvoorbeeld molens. Die hadden wind- of waterkracht nodig, anders stonden ze stil. Een stoommachine kan dag en nacht, zomer en winter werken. De nieuwe machines waren te duur en te groot om in een huiskamer te gebruiken. Sommige mensen begonnen een bedrijf en zetten de stoommachines in **fabrieken**. Dat zijn grote werkplaatsen waar met machines producten gemaakt worden. In fabrieken werd goedkoper geproduceerd dan bij mensen thuis.

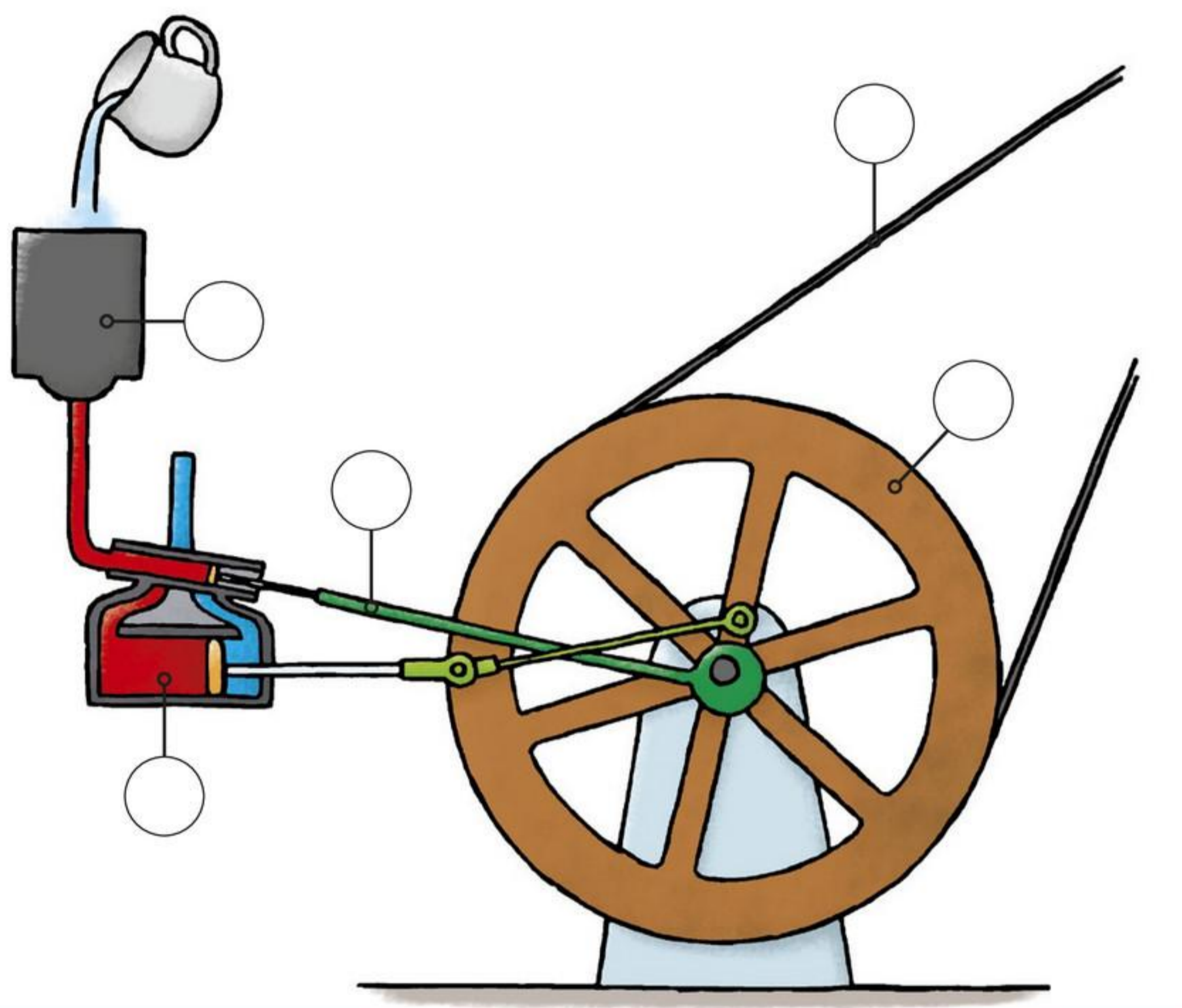
- 7 (t) Wat was thuiswerk in de 19e eeuw?
- A Werk dat mensen deden met spier-, wind- en waterkracht.
 - B Werk dat mensen met een stoommachine deden.
 - C Werk dat mensen op het platteland en in de landbouw deden.
 - D Werk dat mensen thuis deden om wat extra geld te verdienen.

- 8 (t) Wat is een stoommachine?

.....
.....

9 Gebruik bron 2. Hoe werkt een stoommachine? Zet de nummers vóór de goede zin.

- Deze riem kan aan een ander apparaat worden vastgemaakt.
- Door de druk komt een arm in beweging.
- Het rad draait en zet een ander apparaat in beweging.
- In een ketel wordt water aan de kook gebracht.
- Stoom drukt de zuiger op en neer.

Bron 2

10 Welke brandstof gebruikt een stoommachine?

- A Elektriciteit.
- B Gas.
- C Steenkool.
- D Stoom.

11 ^t Wat is een fabriek?

.....

.....

.....

12 Voor welke veranderingen zorgde de stoommachine? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A Boeren verdienen wat bij met spinnen en weven.
- B Er komen fabrieken waarin stoffen met machines worden geweven.
- C De stoommachine wordt uitgevonden.
- D Het thuiswerk is bijna helemaal verdwenen.

De goede volgorde is:

13 Past de zin bij thuiswerk of bij fabriekswerk?

	Thuiswerk	Fabriekswerk
Een goedkoper product.		
Er werd het hele jaar door geproduceerd.		
Er werden stoommachines gebruikt.		
Spijkracht was de belangrijkste bron van energie.		

14 ^t Een thuiswerker kon geen fabriek met stoommachines beginnen. In tekst A 'Water wordt stoom' staan hiervoor twee redenen. Onderstreep de zin waarin deze twee redenen staan.

15 Welke woorden passen bij een stoommachine? Streep de foute woorden door.

fabriek / spijkracht / steenkool / thuiswerk / waterkracht

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de economie veranderde met de komst van de stoommachine.

Leertekst

In sommige gebieden verdwenen de landbouw en het thuiswerk bijna helemaal en groeide het aantal fabrieken snel. Die ontwikkeling heet **industrialisatie**.

De industrialisatie zorgde voor een aantal grote veranderingen in de economie.

- Mijnbouw werd heel belangrijk. Steenkool werd een belangrijke natuurlijke grondstof, want stoommachines werden op steenkool gestookt.
- Ook de ijzerindustrie werd steeds belangrijker. Machines, bruggen en spoorwegen werden van ijzer gemaakt.
- Thuiswerk en kleine werkplaatsen

verdwenen, omdat er steeds meer fabrieken kwamen.

- Veel mensen die eerst in de landbouw werkten, waren niet langer eigen baas op hun boerderij. Zij gingen op vaste tijden werken in fabrieken. Daarvoor kregen zij een loon.
- Met machines konden in dezelfde tijd meer producten gemaakt worden. Daardoor werden veel producten goedkoper.

De komst van machines en fabrieken zorgde dus in zo'n vijftig jaar voor grote veranderingen in de economie en de samenleving. Al die veranderingen samen noemen we de **industriële revolutie**.

16 a Wat is industrialisatie?

.....
.....
.....
.....

b Waarover gaat het als je het over 'economie' hebt?

- A Over een grote en snelle verandering.
- B Over het milieu en de leefomgeving.
- C Over inkomsten, uitgaven en geld verdienen.

c Wat zijn twee voorbeelden van natuurlijke grondstoffen?

- A Bont.
- B Hout.
- C Specerijen.
- D Steenkool.

- 17** Wat zijn twee voordelen van machines die worden aangedreven door een stoommachine?
- A Ze gebruiken steenkool en dat is goedkoper dan wind- of waterkracht.
 - B Ze kosten veel geld; gewone mensen kunnen ze niet kopen.
 - C Ze kunnen sneller werken dan een mens.
 - D Ze nemen veel ruimte in en staan in een grote fabriekshal.
 - E Ze werken altijd, want ze zijn niet afhankelijk van de wind of van snelstromend water.

18 Om welke reden verdween bijna alle thuiswerk? Streep de foute woorden door. De nieuwe machines werkten veel *langzamer / sneller* dan mensen thuis. In fabrieken kon dus veel *meer / minder* en *duurder / goedkoper* geproduceerd worden.

19 Iemand die op het platteland werkt, gaat in een fabriek werken. Hoe verandert zijn werk? Streep de foute woorden door. Hij werkt met een weefmachine. Dat is *wel een / geen* verandering. Hij is geen eigen baas. Dat is *wel een / geen* verandering. Hij werkt in een lawaaiige omgeving. Dat is *wel een / geen* verandering. Hij heeft geen afwisselend werk. Dat is *wel een / geen* verandering. Hij verdient niet veel. Dat is *wel een / geen* verandering.

20 Om welke reden werden mijnbouw en metaalindustrie in de 19e eeuw heel belangrijk? Maak de juiste combinaties.

- A** Alle nieuwe producten moesten van de fabriek naar de winkels worden vervoerd.
- B** De nieuwe machines werden van staal gemaakt.
- C** Voor het omzetten van water in stoom is warmte nodig.
 - 1** Daarvoor was de metaalindustrie heel belangrijk.
 - 2** Daarvoor werd steenkool gebruikt en dat is te vinden in mijnen.
 - 3** Daarvoor werden bruggen en spoorrails steeds belangrijker.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

21 (t) Wat is de industriële revolutie?

.....

.....

.....

.....

22 Gebruik bron 3. Welk middel van bestaan hebben de mensen op de foto?

- A Werken in de industrie.
- B Werken in de landbouw.
- C Werken in de nijverheid.

Bron 3 Mensen aan het werk in een textielfabriek in Twente. (Foto uit ongeveer 1875.)

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de samenleving veranderde met de komst van de stoommachine.

Leertekst

De industrialisatie zorgde niet alleen voor grote veranderingen in de economie. Er waren ook veranderingen op andere gebieden.

- Het landschap veranderde sterk. Bij steenkoolmijnen kwamen fabrieken. Ook werden er spoorwegen en kanalen aangelegd.
- Er ontstond milieuvervuiling: al die fabrieken hadden rokende schoorstenen, die vuile lucht uitstootten.
- Bij mijnen en fabrieken ontstonden nieuwe steden. Steeds meer mensen trokken van het platteland naar de stad, op zoek naar werk.

- Er ontstond een nieuwe groep mensen in de samenleving: de **arbeiders**. Dat zijn mensen die in een fabriek werk doen waarvoor weinig opleiding nodig is. De arbeiders hadden geen eigen land of bedrijf meer, maar deden voor een laag loon eenvoudig werk in de fabrieken.

De komst van machines en fabrieken zorgde dus in zo'n vijftig jaar voor grote veranderingen in de economie en de samenleving. In Groot-Brittannië ontstonden de eerste fabrieken. In Nederland gebeurde dat na 1860. In heel West-Europa en in Noord-Amerika kwamen fabrieken. Overal zorgde de komst van de stoommachines voor grote veranderingen.

23 a (t) Wat zijn arbeiders?

.....
.....
.....

b Welk beroep hadden de meeste mensen voordat ze arbeider werden?

- A Boer en thuiswerker.
- B Fabriekseigenaar.
- C Handelaar.

24 Gebruik tekst C 'Stoom, steden, spoor'. In deze tekst staan vier veranderingen door de komst van de stoommachine.

Van welke verandering is de zin een voorbeeld? Maak de juiste combinaties.

- A** Boven de steden hangt een vieze lucht.
- B** Een berg wordt afgegraven om diep in de grond bij de steenkool te komen.
- C** Mensen werken in een fabriek aan een weefmachine.
- D** Mijnwerkers gaan met hun gezin dicht bij hun werk wonen.

- 1 Er ontstaan nieuwe steden.
- 2 Er is milieuvervuiling.
- 3 Het landschap verandert.
- 4 Arbeiders vormen een nieuwe groep in de samenleving.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

D hoort bij

25 Gebruik bron 4. Welke voorbeelden van de industriële revolutie zie je hier? Schrijf vijf voorbeelden op.

.....

.....

.....

.....

.....

Bron 4

26 Rond 1800 zijn er grote veranderingen in de samenleving. Daarom laten historici een nieuwe periode in de geschiedenis beginnen: de moderne tijd.

Wat was rond 1800 een belangrijke verandering?

- A Mensen doen niet meer aan landbouw.
- B Mensen gaan de wereld ontdekken en plantages stichten.
- C Steeds meer mensen gaan in fabrieken werken.
- D Voor het eerst ontstaan grote verschillen tussen arm en rijk.

27 Bij welke tijd horen de zinnen: bij Nederland vóór 1860 of na 1860?

	Vóór 1860	Na 1860
Steeds meer mensen wonen in grote steden.		
De seizoenen bepalen of er op het land of thuis wordt gewerkt.		
Mensen werken in de landbouw en in kleine werkplaatsen.		
Spoorwegen en kanalen verschijnen in het landschap.		
Er is veel thuiswerk.		

28a Streep de foute woorden door.

Rond 1900 was Nederland geïndustrialiseerd. Dat betekent dat Nederland in zo'n 50 / 100 / 150 jaar was veranderd in een samenleving waarin *fabriekswerk* / *handel* / *landbouw* belangrijk was. Deze snelle verandering had *grote* / *kleine* gevolgen.

- b De komst van machines en fabrieken zorgde voor grote veranderingen in de economie en de samenleving. Hoe noemen we al die veranderingen samen?
- A De 19e eeuw.
 - B De industrialisatie.
 - C De industriële revolutie.
 - D Stoommachines.

Leerdoelen

- Ik kan voorbeelden geven van snelle, langzame, grote en kleine veranderingen.
- Ik kan uitleggen wat een revolutie is.

Uitleg Hoe weet je of een verandering snel of langzaam is?

Stel, je hebt een kamer, waarvan je de muren wit geschilderd hebt. Na een paar jaar zijn de muren geel geworden door het zonlicht. Dat is een **langzame verandering**. Je houdt niet van geel. Je koopt een pot blauwe verf en je gaat aan de slag. In één dag kleuren je muren blauw. Dat is een **snelle verandering**.

Als er in het verleden iets verandert in korte tijd – binnen één jaar – dan spreken we van een snelle verandering. Een verandering die langer duurt, noemen we een langzame verandering. Door een revolutie verandert er heel veel in de samenleving. Meestal gaat dat snel, soms wat langzamer.

- b** Streep de foute woorden door.
Een revolutie is een verandering die *grote / kleine* gevolgen heeft voor *veel / weinig* mensen.

30 Gebruik bron 5 en 6.

- a** Welke twee veranderingen door de industriële revolutie zie je op de bronnen?
- A Er kwamen boerderijen in de steden.
 - B Er kwamen fabrieken in de steden.
 - C Er kwamen schoorstenen op het platteland.
 - D Mensen uit de steden werkten op het platteland.
 - E Reizen werd sneller door de stoomtrein.
- b** Gebruik je antwoord bij vraag a. Streep de foute woorden door.
Deze veranderingen waren voor de mensen in de 19e eeuw *groot / klein* en *langzaam / snel*.

29 Gebruik de uitleg.

- a** Hieronder staan drie voorbeelden van veranderingen. Gingen ze langzaam of snel? En waren het grote of kleine veranderingen?

Verandering	Langzaam of snel?	Groot of klein?
Er komt een nieuw model smartphone op de markt.	<i>Langzaam / Snel</i>	<i>Groot / Klein</i>
Er breekt een oorlog uit.	<i>Langzaam / Snel</i>	<i>Groot / Klein</i>
Mensen worden gemiddeld steeds ouder.	<i>Langzaam / Snel</i>	<i>Groot / Klein</i>

Bron 5 Een schilderij van Paul Gabriël.

Bron 6 Een fabrieksstad in de 19e eeuw.

31 Gebruik van hoofdstuk 1 tekst 2C ‘De koning is dood!’ Je gaat de veranderingen door de Franse Revolutie vergelijken met de veranderingen door de industriële revolutie.

a Streep de foute woorden door.

b Vul de ontbrekende woorden in.
 Net als bij de Franse Revolutie waren de veranderingen van de industriële revolutie Bij de Franse Revolutie gingen de veranderingen dan bij de industriële revolutie.

Verandering	Langzaam of snel?	Groot of klein?
Franse Revolutie: burgers kregen een nieuw bestuur.	<i>Langzaam / Snel</i>	<i>Groot / Klein</i>
Franse Revolutie: van een koninkrijk werd Frankrijk een republiek.	<i>Langzaam / Snel</i>	<i>Groot / Klein</i>
Industriële revolutie: steden groeien uit tot fabriekssteden.	<i>Langzaam / Snel</i>	<i>Groot / Klein</i>
Industriële revolutie: door de stoommachines verandert het werk van mensen.	<i>Langzaam / Snel</i>	<i>Groot / Klein</i>

32 a Vul het juiste woord in de puzzel in.

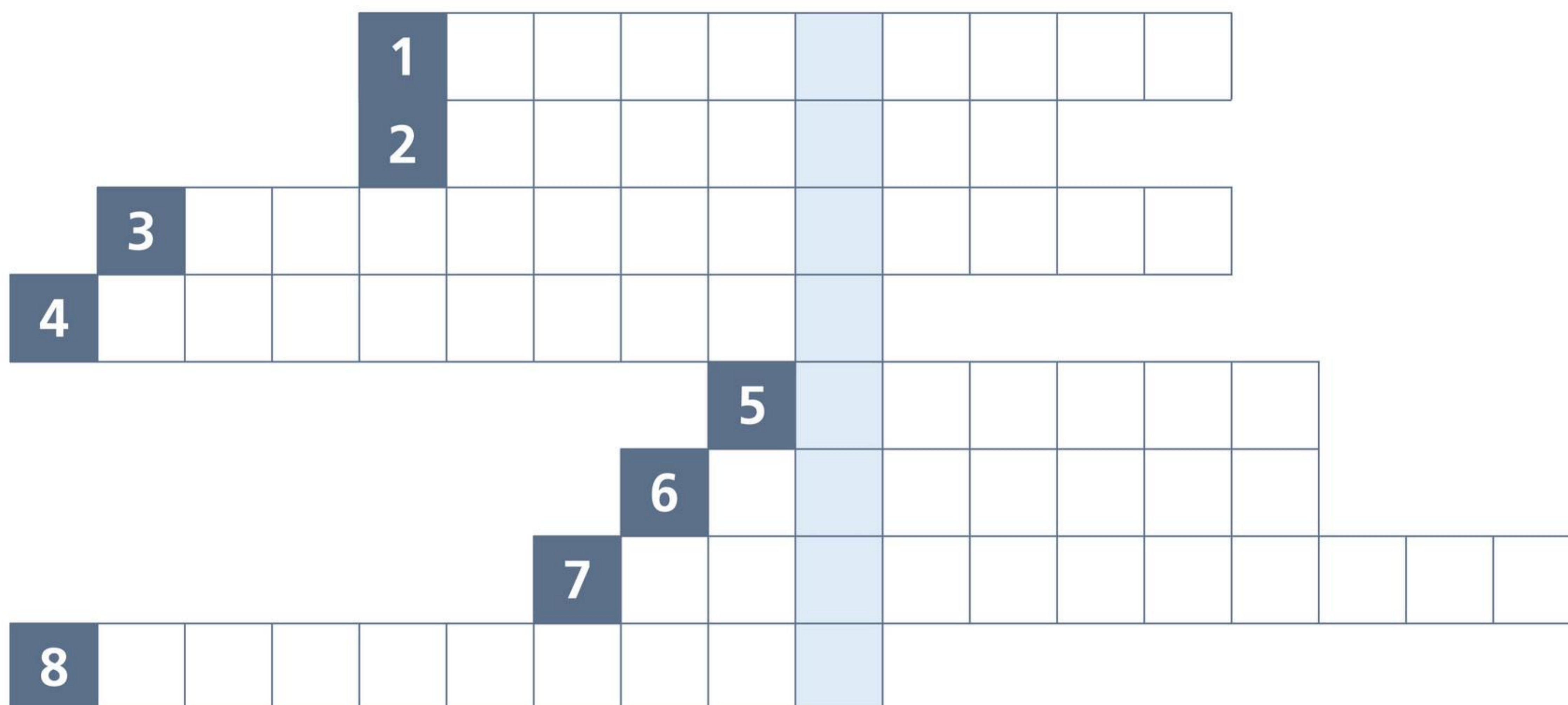
- 1** Brandstof die gebruikt wordt in een stoommachine.
- 2** Plaats waar arbeiders met machines producten maken.
- 3** Machine die een weefmachine kan aandrijven.
- 4** Zo worden alle fabrieken samen genoemd.
- 5** Plaatsen waar kolen uit de grond werden gehaald.
- 6** Werden aangelegd om goederen en grondstoffen per schip te vervoeren.
- 7** Deel van een fabriek dat vuile rook uitstoot.
- 8** Mensen die voor een laag loon werk deden waar geen opleiding voor nodig was.

b Schrijf de letters in de blauwe vakje van de puzzel op.

.....

c Van deze letters kun je een woord maken dat goed in de volgende zin past. Vul dat woord in.

In de 19e eeuw werkten mensen steeds meer met in plaats van met spierkracht.

33 Wat veranderde er door de uitvinding van de stoommachine? Maak de juiste combinaties.

- A** Machines brachten
 - B** Mensen werden door
 - C** Met machines werden producten sneller en
 - D** De mensen die werkten in fabrieken,
 - E** Overal werden snel grote
 - F** Door de industriële revolutie
- 1** apparaten in beweging.
 - 2** de machine vervangen.
 - 3** deden erg saai en simpel werk.
 - 4** fabriekshallen met machines gebouwd.
 - 5** goedkoper gemaakt.
 - 6** werd het maken van producten sneller en goedkoper.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

D hoort bij

E hoort bij

F hoort bij

34 In dit tekstje over de komst van de machines in de samenleving zijn vier fouten geslopen. Verbeter jij de fouten? Onderstreep de fouten en schrijf bij de nummers de verbetering op. Fabrieken die met molens werkten, werden in de buurt van mijnen gebouwd. Dan hoef je niet zo'n eind te sjouwen met het hout. Maar niet elke fabriek stond bij een mijn. De grondstoffen moesten naar de fabriek worden gebracht. Bijvoorbeeld over de snelweg. Met schepen kun je een hoop vervoeren. Maar het gaat niet erg snel en je kunt niet overal komen. Wacht eens! Over het spoor met de paardentram is ook een idee. Dat is zoiets als een stoommachine, maar dan op wielen.

1

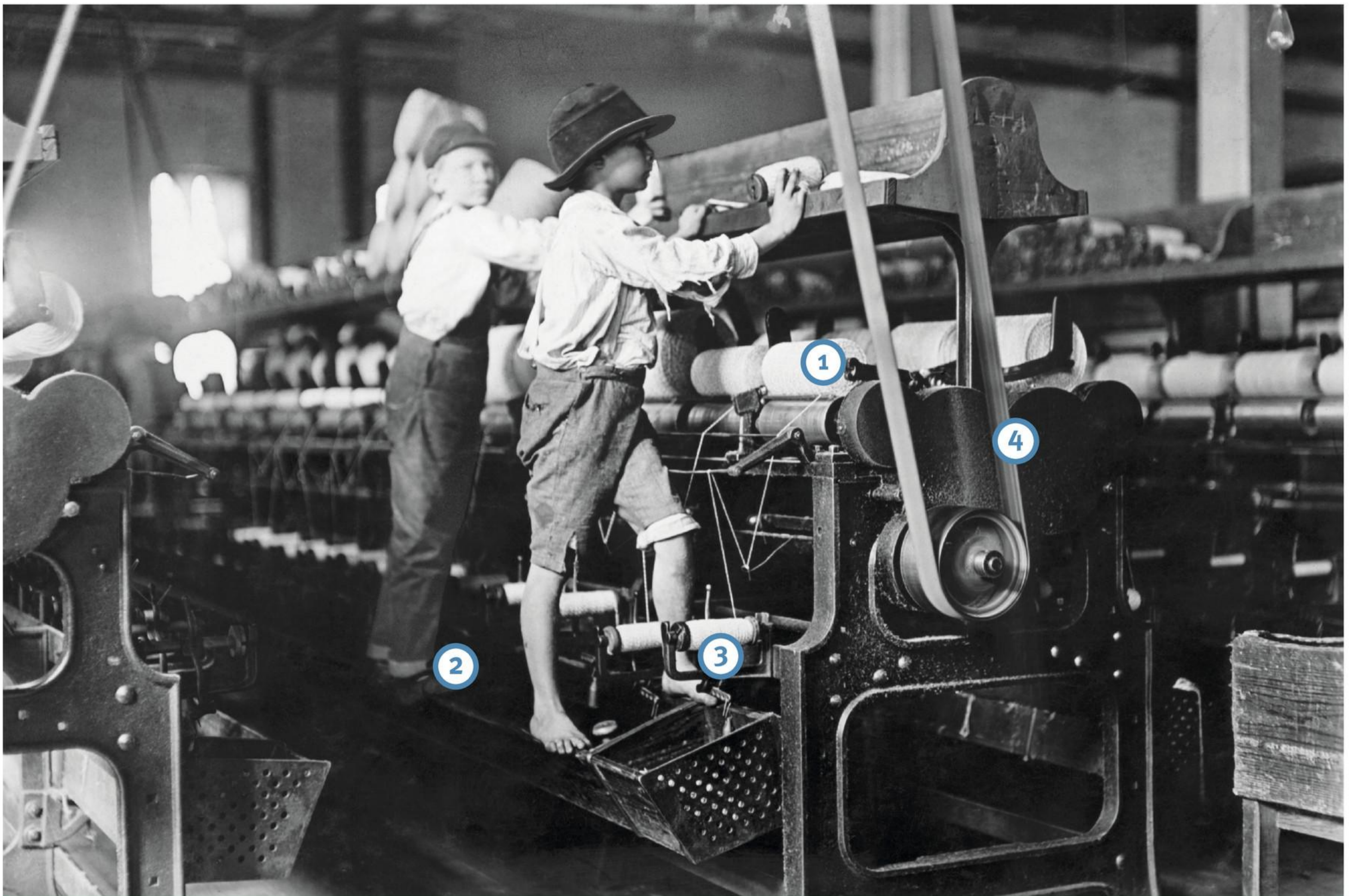
2

3

4

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§3 Hard werken

Bron 1

Intro

Het is pas 6 uur, maar Betty, haar moeder en haar zusje zijn al wakker. Om 7 uur moeten ze aan het werk in de fabriek. Betty heeft geen zin. Ze bedient, net als haar moeder en haar zusje, een spinmachine in de grote fabriek aan de overkant van de straat. Het werk is ontzettend saai en ze zou liever lekker spelen op straat.

Haar werkdag is lang, pas om 7 uur vanavond mag ze weer naar huis. Ze heeft dan maar een half uurtje pauze gehad. 's Avonds is ze veel te moe om te spelen. Haar moeder weet ook wel dat Betty liever buiten speelt. Maar het kleine beetje extra geld dat Betty en haar zusje verdienen, is heel erg hard nodig!

De vraag van deze paragraaf is:

Hoe was het leven van arbeiders in de fabrieken?

1 Hoelang duurt de werkdag van Betty?

- A 7 uur.
- B 8 uur.
- C 10 uur.
- D 12 uur.

2 Betty is pas 13 jaar oud. Ze gaat niet naar school.

Hoe lang zit jij per dag gemiddeld op school?

.....

3 Waarom moet Betty werken?

- A Haar moeder kan geen schoolgeld betalen.
- B Haar moeder kan het beetje extra geld goed gebruiken.
- C Haar moeder wil dat Betty haar zusje in de gaten houdt op haar werk.
- D Haar moeder wil niet dat Betty op straat speelt.

4 Sommige klussen aan machines konden kinderen beter doen dan volwassenen.

Waarom? Twee antwoorden zijn goed.

- A Kinderen kunnen met hun kleine handjes overal tussendoor, volwassenen niet.
- B Kinderen vinden het klimmen op de machines leuk.
- C Volwassenen kunnen niet overal bij, omdat hun handen en armen te dik zijn.
- D Volwassenen vinden dit werk niet leuk.

5 Gebruik bron 1. Wat doen de kinderen op deze foto?

.....

6 Gebruik bron 1. Was dit gevaarlijk werk, denk je?

Ja / Nee, want

.....

.....

.....

.....

7 Welke zin past het beste bij bron 1?

- A Als de kinderen heel goed hun best deden, mochten ze gevaarlijk werk doen.
- B Een fabrikseigenaar maakte zich niet druk om de veiligheid van kinderen.
- C Kinderen mochten in de lunchpauzes op de machines spelen.
- D Kinderen werden goed betaald om het gevaarlijke werk te doen.

8 Bekijk bron 1 nog eens. Welk gevaar hoort bij welk nummer? Zet de nummers vóór de goede zin.

..... Met je handen vast komen te zitten.

..... Op de grond vallen.

..... Smalle ruimtes waar je gemakkelijk in kon vallen.

..... Snel draaiende machineonderdelen.

9 Kinderarbeid kwam in de 19e eeuw veel voor in ons land. Nu niet meer. Maar in ontwikkelingslanden is kinderarbeid nog heel gewoon.

Wat vind jij daarvan?

.....

.....

.....

A Lange dagen, lage lonen

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe het werk in een fabriek was.

Leertekst

De werkomstandigheden in de eerste fabrieken waren heel slecht. De werkdagen waren erg lang, vaak met nachtdiensten. Door het zware werk werden arbeiders vaak ziek. Er gebeurden ook veel ongelukken in de fabrieken. Wetten die arbeiders beschermden, waren er niet. Als een arbeider ziek was, verdiende hij niets. Een fabriekseigenaar kon iemand ontslaan of lonen verlagen wanneer hij wilde. Arbeiders die klaagden, werden ontslagen. Ook de leefomstandigheden van de arbeiders waren slecht. Hun huizen lagen dicht bij de fabrieken. Dag en nacht bliezen de schoorstenen vuile rook uit. De huizen waren klein en van slechte kwaliteit. Er

was geen stromend water en er was geen riolering. Door het zware werk, het slechte eten en de ongezonde woonomstandigheden werden arbeiders niet oud.

De Nederlandse regering deed eerst niets om de situatie van arbeiders te verbeteren. Dat kwam doordat de meeste bestuurders aanhangers waren van het **liberalisme**. Dit is een beweging van mensen die opkomt voor zoveel mogelijk vrijheid voor alle burgers. Liberalen vonden dat de regering zich zo min mogelijk met de economie moest bemoeien. Fabriekseigenaren mochten bijvoorbeeld zelf lonen en prijzen bepalen en moesten geen last hebben van allerlei regels. Die vrijheid was goed voor de economie, vonden de liberalen.

10 ^t Wat zijn werkomstandigheden?

- A De omstandigheden waarin iemand leeft.
- B De omstandigheden waarin iemand werkt.
- C De omstandigheden waarin iemand woont.

11 a Om welke reden protesteerde een arbeider niet tegen de gevaarlijke werkomstandigheden?

.....
.....
.....

b Om welke reden was verhuizen naar een betere woning voor arbeiders niet mogelijk?

.....
.....

12 Hoe verdienen fabriekseigenaren zoveel mogelijk geld? Streep de foute woorden door. Fabriekseigenaren betaalden *geen / zo min mogelijk* loon, want dan konden ze meer *producten / winst* maken.

Fabriekseigenaren betaalden *wel / geen* loon als iemand ziek was, want een zieke verdiende *wel / geen* geld voor de baas.

Fabriekseigenaren maakten machines *wel / niet* veilig, want dat *bracht geld op / kostte geld*.

13 a (t) Wat is liberalisme?

.....
.....
.....

b De meeste bestuurders waren liberalen. Hoe dachten liberalen over de economie?

- A Zij vonden dat de regering veel regels moest maken, want dat was goed voor de economie.
- B Zij vonden dat de regering zich niet met de economie moest bemoeien, want vrijheid was goed voor de arbeiders.
- C Zij vonden dat de regering zich weinig met de economie moest bemoeien, want vrijheid was goed voor de economie.

Bron 2

14 De meeste bestuurders in de 19e eeuw waren liberalen. Om welke reden deed de regering eerst niets om de werkomstandigheden van arbeiders te verbeteren?

- A Zij vond dat alleen mensen met geld verstandige besluiten konden nemen.
- B Zij was vóór grote verschillen tussen het leven van arbeiders en rijke mensen.
- C Zij wilde goedkope en goede producten verkopen en zo fabrieken laten groeien.
- D Zij wilde zoveel mogelijk vrijheid voor ondernemers.

15 Gebruik bron 2. Welke titel past het best bij deze bron?

- A Een 18e-eeuws Nederlands landschap.
- B Een stad tijdens de industriële revolutie.
- C Fabrieken vóór de industriële revolutie.
- D Met de trein de stad in.

16 Aanhangers van het liberalisme willen dat er in een samenleving zoveel mogelijk vrijheid is voor alle burgers. De volgende zinnen gaan over de 19e eeuw. Wat vonden liberalen bij vrijheid passen?

- A De regering maakt een wet waarin staat hoeveel uur per week arbeiders mogen werken.
- B Een broodfabriek gaat failliet, omdat veel mensen besluiten het brood van een andere fabriek te kopen.
- C Een fabriekseigenaar besluit om zijn arbeiders een lager loon te geven.
- D Een arbeider kiest het werk waarbij hij het meeste kan verdienen.
- E Iedereen mag het geloof kiezen dat hij of zij wil.
- F Niemand mag kritiek leveren op de koning van Nederland.

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat kinderarbeid inhoud.

Leertekst

Vóór de industriële revolutie werkten de meeste kinderen op het land, in een winkel of werkplaats. Zo leerden kinderen een beroep en verdienden ze wat extra geld voor het gezin. Deze kinderen kwamen in de buitenlucht en konden een pauze nemen als ze moe waren. Er was ook tijd om te spelen. Alleen kinderen van rijke mensen gingen naar school. Zij hadden ook tijd om te spelen.

Vanaf 1860 groeide het aantal fabrieken in Nederland snel. Steeds meer kinderen werden in de fabriek aan het werk gezet. Daar waren meerdere redenen voor. Ten eerste waren de lonen in de fabrieken zo laag dat vrouwen en kinderen ook in de fabrieken moesten werken. Alleen dan had

een arbeidersgezin genoeg geld. Ten tweede was het meeste fabriekswerk makkelijk te leren en kon het dus door kinderen worden gedaan. Ten derde waren er geen wetten om kinderen te beschermen. De regering vond dat fabriekseigenaren zelf de lonen mochten bepalen en geen last moesten hebben van allerlei regels. Daarom werden er geen wetten gemaakt die arbeiders en hun kinderen beschermden.

Kinderen werkten vaak aan onveilige en lawaaiige machines. Ze werkten uren achter elkaar zonder pauze. Regelmatig raakten kinderen gewond doordat hun hand of arm tussen een machineonderdeel kwam. Werk dat kinderen doen waardoor ze niet naar school kunnen, noemen we **kinderarbeid**.

17 ^t Welke zin past bij de industriële revolutie?

- A De komst van machines en fabrieken in de 19e eeuw zorgde voor grote veranderingen in de economie en de samenleving.
- B In de periode tussen 1789 en 1799 waren er grote veranderingen in het bestuur en de samenleving van Frankrijk.

- C De situatie waarin mensen eigendom zijn van iemand anders. Deze mensen zijn onvrij en hebben geen rechten.
- D Een samenleving die verdeeld is in groepen met eigen taken en rechten.

18 ^t In tekst B 'Kinderarbeid' staan drie belangrijke redenen waarom kinderen in de 19e eeuw in fabrieken werkten. Onderstreep deze drie redenen.

19 Vergelijk de levens van kinderen uit rijke gezinnen en kinderen van arbeiders. Vul de tabel in.

	Kinderen
Arbeidersgezinnen	
Rijke gezinnen	

20 Al eeuwenlang werkten kinderen in de landbouw. Ze hielpen hun ouders op de boerderij.

Vergelijk de werkomstandigheden van kinderen op het platteland en kinderen in fabrieken. Welk verschil was er?

Op het platteland werkten kinderen

.....

In de fabriek werkten kinderen

.....

21 a ^t Wat is kinderarbeid?

.....

.....

b Waarom maakte de regering geen wet die kinderarbeid verbood?

A De regering had niets te zeggen over de fabriekseigenaren.

B De regering vond dat een fabriekseigenaar daar zelf over na moest denken.

C De regering vond dat kinderen goed met de machines konden werken.

D De regering wist helemaal niet dat kinderen moesten werken.

22 a Om welke reden lieten ouders hun kinderen werken?

.....

.....

b Om welke reden lieten fabriekseigenaren kinderen werken?

.....

.....

.....

.....

23 Welke problemen ontstonden door het gebrek aan regels? Streep de foute woorden door.

Kinderen moesten meewerken in de fabrieken.

Daardoor konden zij *wel* / *niet* naar school.

Regelmatig kwam iemand met zijn hand of

voet tussen een machine en kon daarna *wel* /

niet werken. Arbeiders hadden *veel* / *weinig*

kansen om hun situatie te verbeteren.

24 Iemand die een hand of voet was

kwijtgeraakt, kon meestal geen werk meer

vinden. Waarom niet?

.....

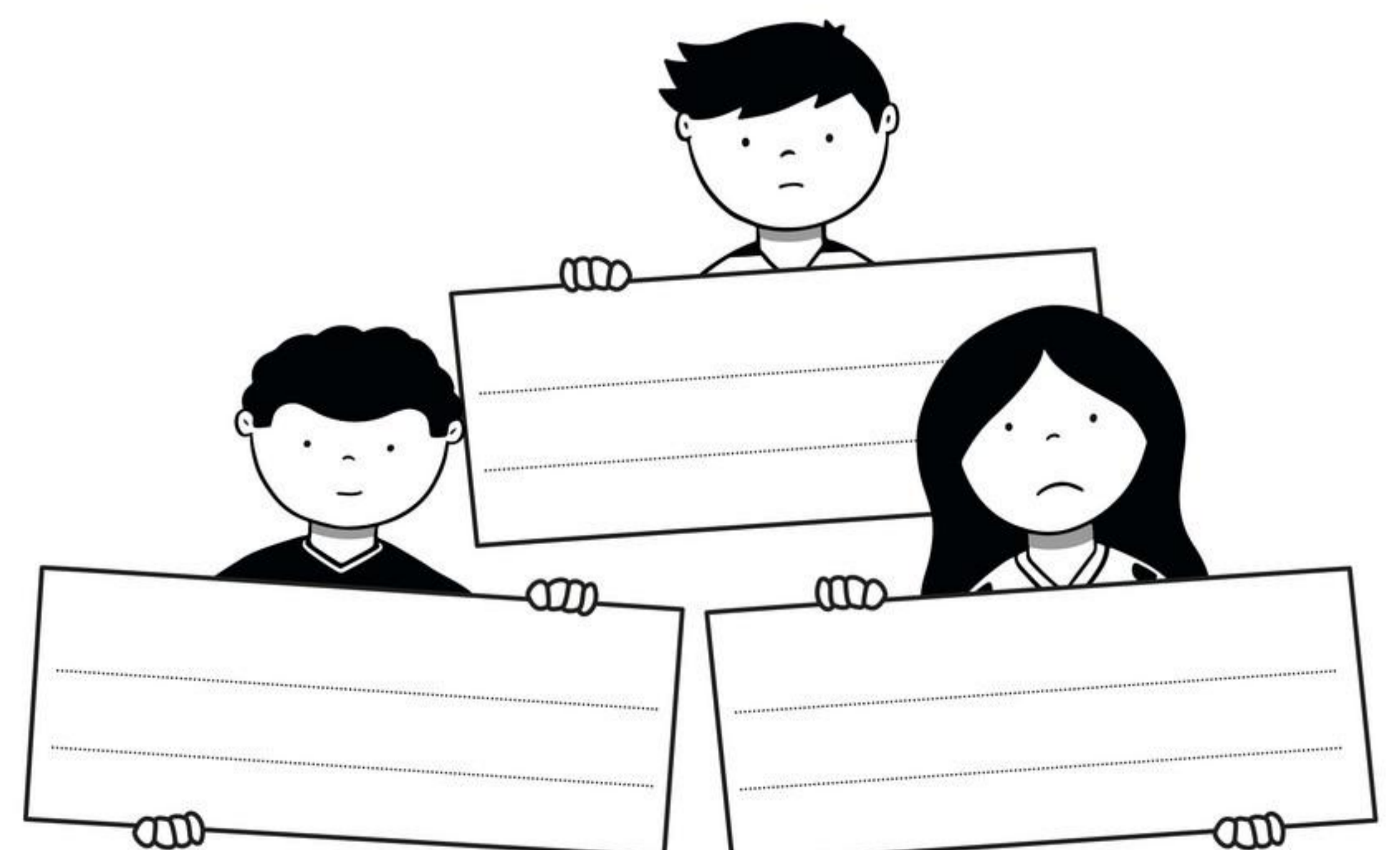
.....

.....

25 Hieronder staan drie kinderen. Ze zijn

ontevreden. Schrijf op hun borden waarover

ze ontevreden zijn.

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe arbeiders en vrouwen streden voor betere omstandigheden.

Leertekst

Sommige burgers vonden het helemaal verkeerd dat fabriekseigenaren alle winst van de fabrieken kregen en de arbeiders lage lonen betaalden. Zij waren aanhangers van het **socialisme**. Dat is een beweging van mensen die de uitbuiting van de arbeiders door fabriekseigenaren willen stoppen.

Socialisten waren voor het invoeren van **algemeen kiesrecht**. Dat betekent dat iedere volwassene mag stemmen, dus ook arbeiders en vrouwen. Zo zouden socialisten ook mee kunnen besturen. Ze zouden dan wetten kunnen maken die arbeiders beschermden tegen de machtige fabriekseigenaren.

In de 19e eeuw was er nog meer ongelijkheid.

Mannen en vrouwen waren voor de wet niet gelijk. De man was de baas van het gezin en mocht alle beslissingen alleen nemen. Vrouwen mochten ook niet stemmen. Weinig vrouwen kregen de kans om een opleiding te volgen. Vrouwen die werkten, kregen minder betaald dan mannen.

Vanaf 1870 groeide het verzet van vrouwen tegen hun ongelijke positie. Zo ontstond het **feminisme**. Dat is een beweging die gelijke rechten wil voor vrouwen. De eerste feministen waren vooral rijke vrouwen met een opleiding. In 1919 bereikten de feministen hun belangrijkste doel: er kwam kiesrecht voor alle vrouwen. Maar andere ongelijkheden bleven, bijvoorbeeld lagere lonen en je man moeten gehoorzamen.

26 ^t Wat is het socialisme?

.....
.....
.....

27 a Wie mochten er eind 19e eeuw stemmen?

- A Arbeiders.
- B Kinderen.
- C Rijke mannen.
- D Vrouwen.

b ^t Wat is algemeen kiesrecht?

.....
.....

28 Gebruik ook tekst A ‘Lange dagen, lage lonen’. Streep de foute woorden door. In de 19e eeuw bestond de regering vooral uit *liberalen / socialisten*. Daardoor deed de regering *veel / weinig* om de situatie van de arbeiders te verbeteren. Om die reden wilden de *liberalen / socialisten* dat er algemeen kiesrecht zou komen. Als alle mannen mochten stemmen, kwamen er veel meer *liberalen / socialisten* in het bestuur. Zij konden dan de situatie van arbeiders verbeteren.

29 Wat hoort bij het socialisme? En wat bij het liberalisme?

Kenmerk	Socialisme	Liberalisme
Alleen rijke mensen mogen stemmen.		
Arbeiders moeten ook stemrecht krijgen.		
De regering moet voor iedereen zorgen.		
Elke burger moet voor zijn eigen inkomen zorgen.		
Fabriekseigenaren moeten de lonen bepalen.		
In een wet staat hoeveel arbeiders moeten verdienen.		

30 Wat was de situatie van de volgende groepen mensen? Maak de juiste combinaties.

- A Arbeiders
- B Fabriekseigenaren
- C Vrouwen

- 1 wilden betere werkomstandigheden.
- 2 wilden dezelfde rechten als mannen.
- 3 wilden zo min mogelijk regels.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

31 Gebruik bron 3. Dit is een poster van socialisten die eind 19e eeuw werd opgehangen.

Wat wilden de socialisten met deze poster bereiken?

- A Dat arbeiders niet meer dan acht uur op een dag hoefden te werken.

- B Dat arbeiders op 1 mei acht uur achter elkaar feest gingen vieren.
- C Dat arbeiders op 1 mei konden uitslapen en daarna vrij waren.

Bron 3

32 a t Wat is het feminisme?

.....

.....

.....

b Wat was het belangrijkste doel van de feministen in de 19e eeuw?

.....

33 Om welke redenen ontstond het feminisme eerst bij rijkere vrouwen – en niet bij arbeidersvrouwen? Maak de zinnen kloppend. De meeste arbeidersvrouwen werkten *wel / niet*, de meeste rijkere vrouwen werkten *wel / niet*. Rijke vrouwen hadden dus *meer / minder* tijd om voor hun rechten op te komen. Arbeidersvrouwen waren vaak *lang / nauwelijks* naar school geweest. Rijkere vrouwen waren vaak *wel / niet* naar school geweest. Zij konden daardoor *beter / minder goed* voor zichzelf opkomen.

Intro

Tijdens de industriële revolutie gingen veel kinderen maar kort naar school of zelfs helemaal niet. Ze werkten in fabrieken voor geld. Hoe is dat tegenwoordig? Bestaat kinderarbeid nog? En zo ja, waar en waarom?

34 De volgende twee tekstjes zijn uit 2023.

Welke tekst past bij kinderarbeid?

- A Het is zomervakantie en de 12-jarige Arno wil wat geld verdienen. Zijn vader en moeder bedenken enkele klussen. Hij kan de ramen zemen, de hond uitlaten, helpen met strijken of naar de supermarkt fietsen voor een boodschap. De klussen zijn niet top. Wat zal hij doen? Helpen met strijken, dat vindt hij wel gezellig. Beloning: € 2,50.
- B Mohammad is 11 jaar en woont in India. Hij werkt de hele dag in een garage en repareert auto's. Hij gaat niet naar school. In India zijn de lonen laag. Het geld dat zijn ouders verdienen, is niet genoeg voor het gezin. Daarom moet Mohammad geld verdienen. Met zijn loon draagt hij bij aan het gezinsinkomen.

35 Gebruik bron 4 en de tekstjes bij vraag 34.

Welk tekstje past het beste bij bron 4?

- A Tekstje A, want strijken en juten zakken naaien is allebei handarbeid.
- B Tekstje B, want Mohammad en de kinderen in bron 4 gaan niet naar school, omdat ze allemaal werken.
- C Tekstje A én B want in beide tekstjes verdienen kinderen geld, net als in bron 4.

Bron 4 Kinderen maken juten zakken in Nederland. Ze maakten 25 tot 30 zakken per dag. (Foto uit 1919.)

36 Streep de foute woorden door.

Kinderarbeid bestaat *alleen rond 1919* / *alleen rond 2023* / *zowel in 1919 als in 2023*. In *India* / *Nederland* is er **geen** kinderarbeid meer, want alle kinderen krijgen onderwijs. Vroeger, maar ook tegenwoordig is *armoede* / *kinderen iets leren* de reden voor kinderarbeid.

37 a Welk woord ontbreekt in de zin? Zet het goede woord in de puzzel.

- 1 De beweging die de uitbuiting van arbeiders wilde stoppen, heet het ...
- 2 In de fabriek was het door de machines een enorm ...
- 3 Een arbeider kon een arm kwijtraken door onveilige ...
- 4 Werk dat kinderen doen waardoor ze niet naar school kunnen, heet ...
- 5 Arbeiders kregen weinig ...
- 6 Arbeiders wilden ook wat te vertellen hebben. Daarom wilden ze algemeen ...
- 7 Er waren geen regels en ... om een arbeider te beschermen.
- 8 Iemand die in een fabriek werkt, noem je een ...
- 9 De arbeiders werkten soms wel 12 uur per dag. Ze wilden een kortere ...
- 10 De meeste arbeiders werkten in ...

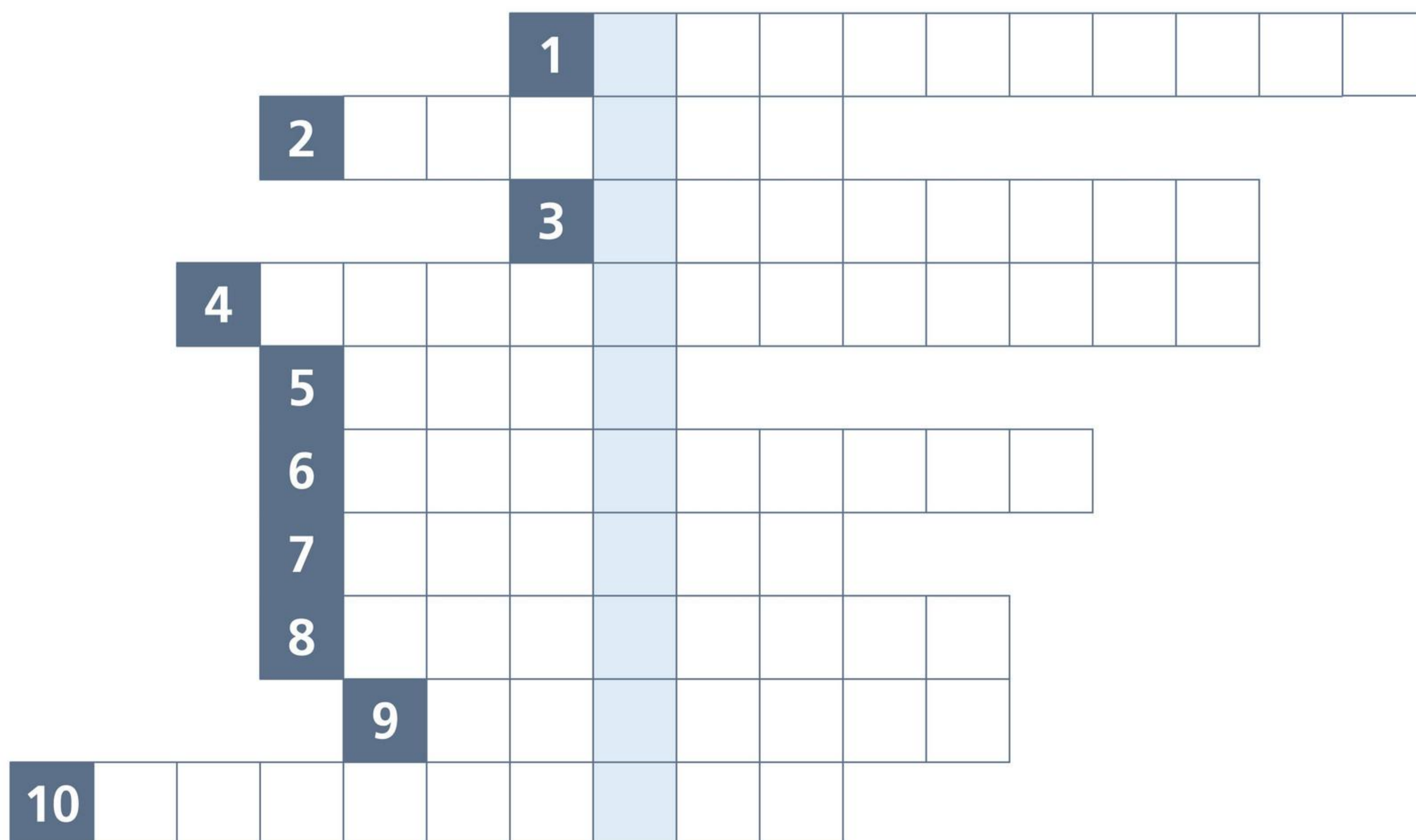
b In de blauwe vakjes van de puzzel lees je een uitdrukking die voor een bepaalde groep mensen heel belangrijk was. Wat staat er?

.....

38 Voor welke groep mensen was dit een hele belangrijke uitspraak?

- A Voor de arbeiders.
- B Voor de fabriekseigenaren.
- C Voor de regering.
- D Voor de rijke mensen.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§4 Groter gebied en grondstoffen

Bron 1

Intro

‘Wat denken die Nederlanders wel! Dat ze zomaar overal en altijd de baas over ons kunnen spelen? Dit is mijn land, Indonesië. Ik weiger nog voor hen te werken! Ze halen hun rubber maar ergens anders!’

Satria is woedend! Hij gooit zijn emmer tegen de grond. ‘Terug naar je plek!’ Satria krijgt een klap met het geweer van de Nederlander. ‘Jij hebt hier niets te willen, ik ben hier de baas! Jij gaat weer aan het werk!’

Dit keer duwt de witte man de loop van zijn geweer tegen het gezicht van Satria. Boos, geschrokken en verdrietig kijkt Satria om zich heen. Niemand durft iets te zeggen of te doen. Grote tranen rollen over zijn gezicht als hij zijn emmer opraapt. Die Nederlanders zijn de baas en er is niets wat Satria ertegen kan doen.

De vraag van deze paragraaf is:

Wat gebeurde er in de Nederlandse koloniën overzee?

1 Gebruik bron 1. Kies het juiste antwoord.

Satria is een:

- A Indische soldaat.
- B Indische werkman.
- C Nederlandse soldaat.
- D Nederlandse werkman.

2 Gebruik bron 1. Wat zie je hier? Gebruik in je antwoord de volgende woorden:

rubberplantage • Indische mensen • gedwongen • werken • Nederlanders • baas.

.....

.....

.....

.....

.....

3 Waarom is Satria zo boos?

- A De andere Indische mensen helpen hem niet.
- B De emmer is op de grond gevallen.
- C De Nederlander is de baas op zijn land.
- D Het geweer is van Satria.

4 De Nederlanders beslisten wat er verbouwd werd in de kolonie Nederlands-Indië. Veel grondstoffen werden naar Nederland gebracht. Daardoor ontstond er een probleem in de kolonie. Welk probleem zou dat zijn?

- A Er kwam een tekort aan grondstoffen in de kolonie.
- B Er was een tekort aan bouwgrond in de kolonie.
- C Er was niemand die nog voor de Nederlanders wilde werken.
- D In de fabrieken moesten meer arbeiders komen om de grondstoffen te verwerken.

5 Gebruik bron 2. Nederland was niet het enige land dat koloniën had. Welke andere vijf Europese landen hadden koloniën?

.....

.....

6 Gebruik bron 2. Hoe heetten de twee Nederlandse koloniën in Amerika? Omcirkel ze op de kaart en zet de namen hieronder.

- 1
- 2

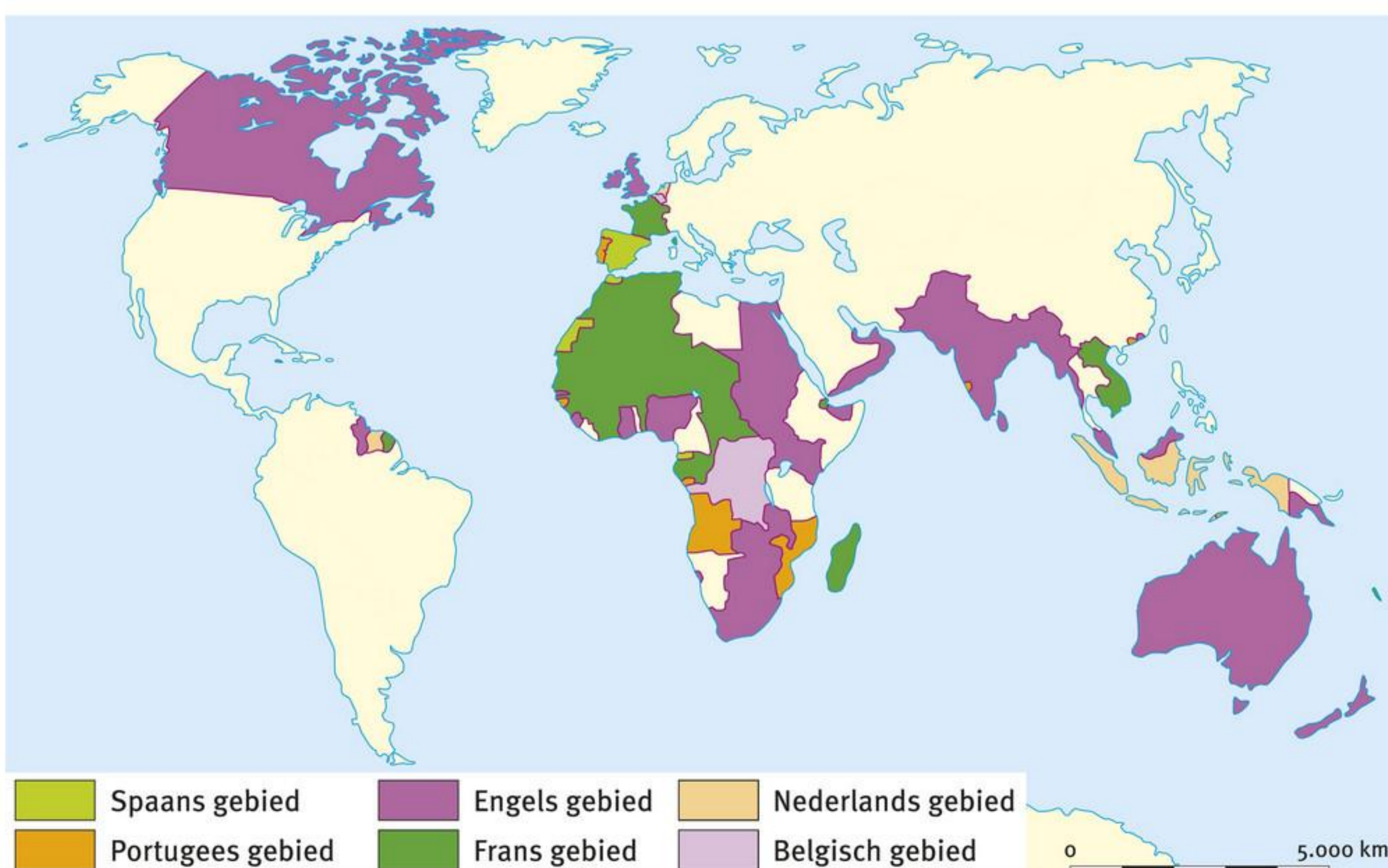
7 Veel West-Europese landen hadden koloniën in de 19e eeuw. Wat vind je daarvan?

.....

.....

.....

.....

Bron 2

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de koloniën Nederlands-Indië, Suriname en Nederlandse Antillen zijn ontstaan.

Leertekst

Vanaf 1500 haalden Europese landen producten uit Amerika, Afrika en Azië. In Amerika heersten Europeanen over grote gebieden: **koloniën**. Dat zijn gebieden in een ander werelddeel die door een Europees land zijn veroverd en worden bestuurd. In Suriname en op de Antillen stichtten de Nederlanders plantages. Daar werden vooral suiker en katoen verbouwd. Afrikanen die tot slaaf waren gemaakt, werkten op deze plantages.

In Afrika en Azië bouwden Europeanen langs de kust vooral handelsposten. Dat waren forten waarin handelswaar werd opgeslagen. Met geweld kregen Europese handelaren daar gunstige prijzen bij de Afrikaanse en

Aziatische vorsten en handelaren. Uit Azië kwamen specerijen en thee, in Afrika werden tot slaaf gemaakte mensen gekocht. Rond 1600 waren in de Republiek de VOC en de WIC opgericht om te handelen met Amerika, Afrika en Azië. Nederlanders verdienden met die bedrijven in de 17e en 18e eeuw veel geld door de handel in specerijen, slaven en suiker. Rond 1800 ging het slechter met de zaken van de VOC en de WIC. Zo slecht, dat zij werden opgeheven. De gebieden en handelsposten van deze bedrijven werden voortaan bestuurd door de Nederlandse regering. Zo ontstonden de Nederlandse koloniën Suriname, de Antillen en Nederlands-Indië, dat tot die tijd Oost-Indië heette.

- 8** De VOC en de WIC speelden een belangrijke rol in de wereldhandel.
- a** Welke zin past daarbij?
- A Ze brachten overal in de wereld veel rijkdom.
 - B Ze handelden in producten die uit verschillende werelddelen kwamen.
 - C Ze werkten samen met andere Europese handelaren, zoals de Portugezen.

- b** Rond 1800 werden de VOC en de WIC opgeheven, omdat het heel slecht ging met de zaken. Wie bestuurde daarna de gebieden en handelsposten van deze bedrijven?
-

- 9 a** Wat was het doel van de VOC?
- A Het risico van de reis naar Amerika en terug verkleinen en winst maken.
 - B Veel mensen in Nederland en Azië een baan geven.
 - C Winst maken met de producten uit de koloniën.

b Streep het foute woord door.
De VOC had het alleenrecht op de handel met Azië. Dat betekent dat andere schepen uit de Republiek en schepen uit andere landen *wel / niet* naar Oost-Indië mochten varen.

- 10 a** (t) Wat is een kolonie?
- A Een bedrijf dat is opgericht om winst te maken.
 - B Een fort waarin handelswaar uit verschillende werelddelen wordt opgeslagen.
 - C Een gebied in een ander werelddeel dat door een Europees land is veroverd en wordt bestuurd.
 - D Een groot landbouwbedrijf waar producten geteeld worden die met winst worden verkocht.

b Schrijf drie belangrijke koloniën van Nederland op.

.....
.....

11 a (t) Wat is een handelspost?

.....
.....

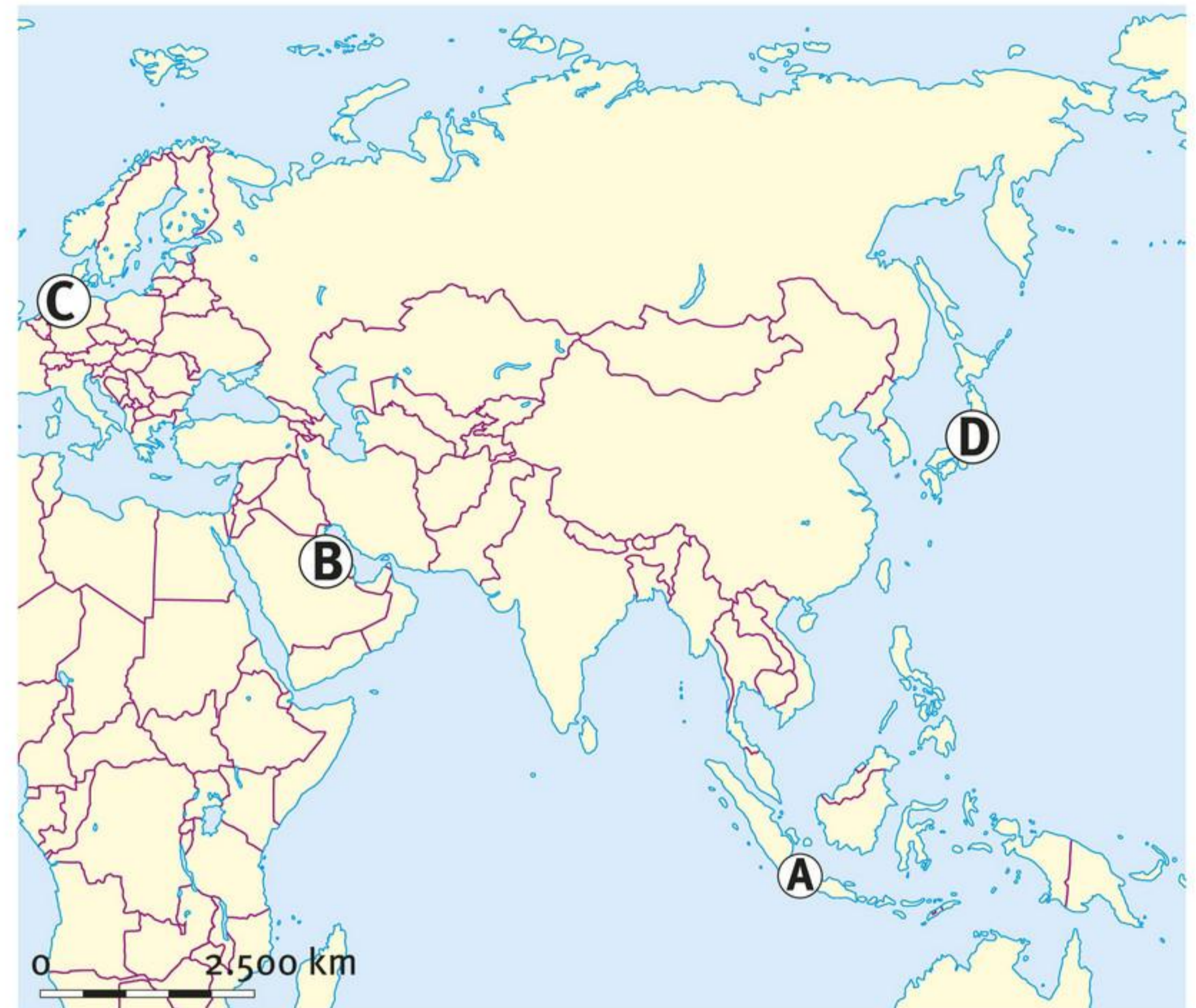
b Bij welke periode horen de gebeurtenissen? Zet een kruisje in de juiste kolom.

	1500-1870	1870-1914
Nederlanders bouwen handelsposten in Azië.		
Nederlanders leggen suikerplantages aan in Suriname.		
Nederland trekt de binnenlanden in.		

12 Leg uit waarom de handel met Afrika en Azië niet op een eerlijke manier ging.

.....
.....
.....

13 Bekijk de kaart. Waar ligt Nederlands-Indië? Vul de juiste letter in.
Nederlands-Indië ligt bij

14 Hoe ontstond de kolonie Nederlands-Indië? Zet de zinnen in de goede volgorde.

- A** De VOC dreef handel in Oost-Indië en had er handelsposten.
 - B** De VOC hield op te bestaan.
 - C** Oost-Indië wordt Nederlands-Indië.
- De goede volgorde is:

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat er gebeurde in Nederlands-Indië.

Leertekst

Rond 1800 bestond de kolonie Nederlands-Indië uit enkele eilanden. Op de eilanden rondom het Nederlandse gebied waren verschillende Indische vorsten de baas. Er woonden ook verschillende volken. Vanaf 1870 veroverde Nederland steeds meer gebieden. Zo kwamen verschillende volken in één kolonie te wonen, waar Nederland de baas was.

De Nederlandse regering breidde het Nederlandse gebied uit om twee redenen. Ten eerste was de regering bang dat andere Europese landen hen vóór zouden zijn. Ten tweede wilden ze **grondstoffen** bezitten. Dat zijn materialen die gebruikt worden om een ander product mee te maken. Een voorbeeld is de aardolie op het eiland Sumatra. Nederland gebruikte veel geweld. De volken

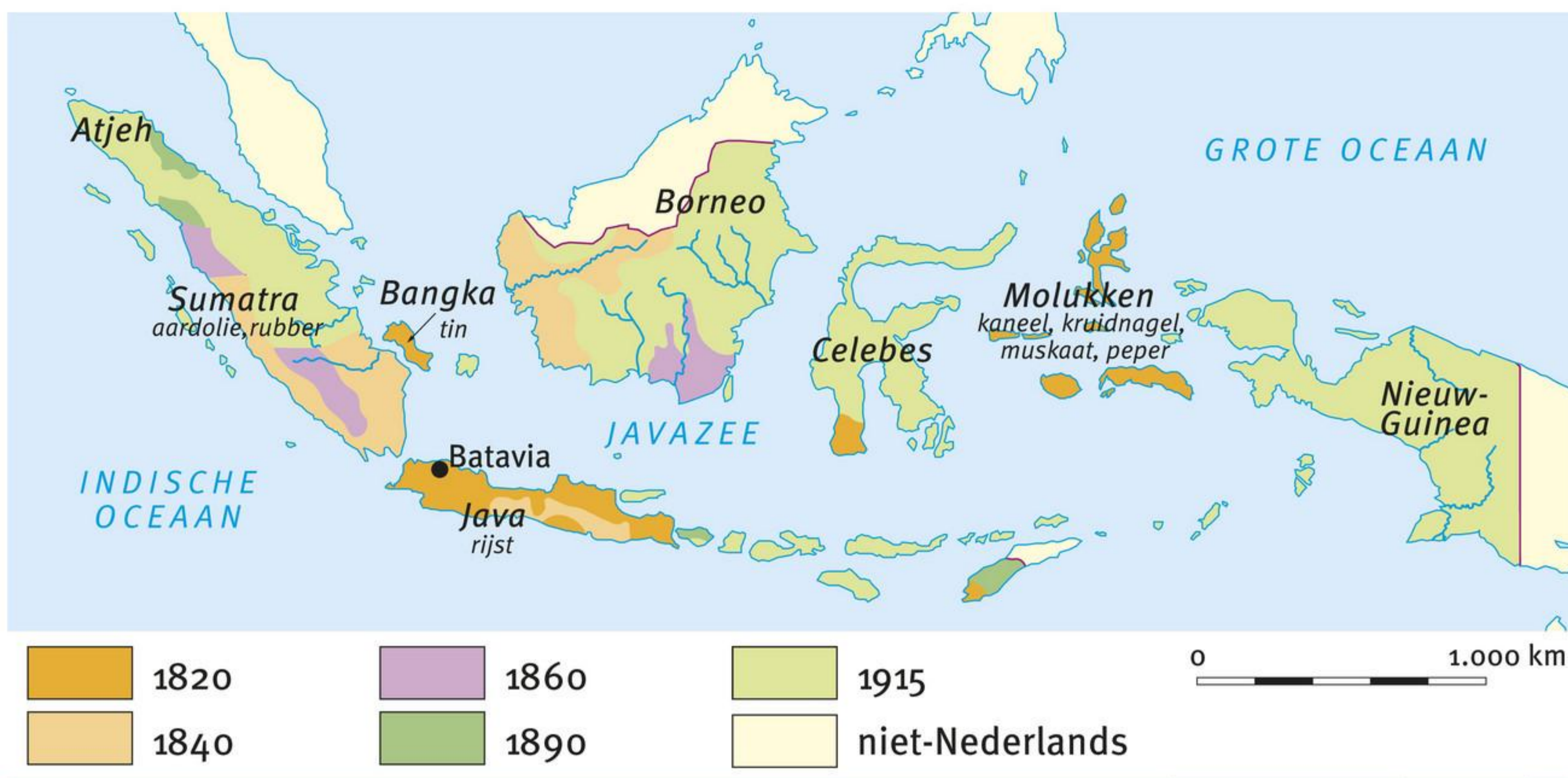
op de eilanden verzetten zich wel tegen de Nederlanders, maar ze konden niet op tegen hun moderne wapens. Veel Indische burgers werden gedood, terwijl vaak maar weinig Nederlandse soldaten sneuvelden.

Als een gebied veroverd was, voerden de Nederlanders een nieuw bestuur in. Daarbij bleven Indische vorsten en andere bestuurders vaak op hun plek, maar zij moesten voortaan gehoorzamen aan de Nederlandse bestuurders. Een voordeel daarvan was dat de bevolking van de koloniën beter gehoorzaamde aan hun eigen vorst dan aan Nederlanders. Er waren daarom veel minder Nederlandse bestuurders dan Indische. Doordat de Nederlanders goed bewapende soldaten in de koloniën hadden, konden zij de baas blijven.

- 15** Na 1870 woonden veel verschillende volken in één kolonie, Nederlands-Indië. Waardoor kwam dat?
- A Doordat de bevolking niet langer een Indische koning wilde.
 - B Doordat de Nederlandse regering steeds meer gebied veroverde.
 - C Doordat Indische vorsten gingen samenwerken.

- 16** Gebruik bron 3.

- a** Van welke eilanden had Nederland rond 1820 het grootste deel in handen? Twee antwoorden zijn goed.
- A Celebes.
 - B De Molukken.
 - C Java.
 - D Nieuw-Guinea.
- b** Op welke twee eilanden veroverde Nederland aan het einde van de 19e eeuw veel gebied?
-

Bron 3

17 a (t) Wat is een grondstof?

.....

b Waarvoor hadden Europese fabrieken grondstoffen nodig? Maak de juiste combinaties.

- A** Aardolie
 - B** Katoen
 - C** Rubber
- 1** Om banden voor auto's te maken
2 Om benzinemotoren te laten werken
3 Om kleren te maken
- A hoort bij
- B hoort bij
- C hoort bij

18 (t) De Nederlandse regering breidde het Nederlandse gebied in een ander werelddeel uit. In tekst B 'Wij zijn de baas hier!' staan twee redenen hiervoor. Onderstreep deze twee redenen.

19 a (t) Wat betekent Indisch?

- A Uit een ander land.
- B Uit Nederlands-Indië.

b Om welke reden lieten de Nederlanders Indische vorsten en bestuurders besturen?

.....

20 a Welke twee zinnen horen bij het nieuwe bestuur in Nederlands-Indië?

- A Er zijn veel Nederlandse bestuurders nodig en weinig Indische bestuurders.
- B Nederlandse bestuurders sturen Indische bestuurders aan.
- C Het Nederlandse bestuur wijst nieuwe Indische bestuurders aan.
- D Het volk moet nog steeds gehoorzamen aan de eigen vorst.
- E Indische ambtenaren sturen Nederlandse bestuurders aan.

b Er waren in Nederlands-Indië maar heel weinig Nederlanders, in vergelijking met het aantal Indische mensen. Hoe konden de Nederlanders toch de baas blijven?

.....

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom veel Europese landen koloniën hadden.

Leertekst

Vanaf 1870 wilden Europese landen zoveel mogelijk land bezitten en besturen. Ze veroverden daarom ook de binnenlanden van Afrika en Azië. Ook daar ontstonden koloniën. Het willen veroveren van en heersen over zoveel mogelijk gebied heet **modern imperialisme**.

Dit modern imperialisme had meerdere oorzaken.

- Een eerste oorzaak was de industriële revolutie. Door de industriële revolutie hadden Europese fabrieken veel grondstoffen nodig. Sommige grondstoffen waren alleen buiten Europa te vinden, zoals olie, rubber en katoen. In Europa werden daar producten van gemaakt.
- Daarnaast hadden fabrikanten in Europa behoefte aan gebieden waar ze hun producten konden verkopen. In Europa werd bijvoorbeeld veel kleding gemaakt

die fabrikanten in de koloniën wilden verkopen.

- Europeanen veroverden ook gebieden, omdat zij dachten dat zij de volken die er woonden, moesten opvoeden. Dat vinden wij nu een voorbeeld van racisme. De Europeanen voelden zich beter dan de meeste volken, want die liepen achter op het gebied van techniek. Ze waren ook niet-christelijk en hadden heel andere gewoonten dan Europeanen.

In Afrika en Azië veroverden vooral Engeland en Frankrijk grote gebieden. Maar ook Nederland, België, Duitsland, Italië, Spanje en Portugal bezaten er koloniën. De gebieden werden met geweld veroverd. Regelmatig kwam de bevolking in opstand tegen de nieuwe overheerser. Maar de Europeanen hadden betere wapens en wonnen de strijd meestal snel. Zo ontstonden grote **wereldrijken**: Europese landen bezaten gebieden over de hele wereld.

21 (t) Wat is modern imperialisme?

.....
.....

22 a Welke gebieden veroverden Europeanen vooral na 1870?

Na 1870 veroverden Europeanen in andere werelddelen vooral *binnenlanden* / *kustgebieden* want daar

.....

- b** Vóór 1870 veroverden Europeanen overal in de wereld gebieden en bouwden daar forten. Wat was de belangrijkste reden daarvoor?
- A Ze wilden er de baas zijn zodat mensen trots op hun land konden zijn.
 - B Ze wilden er onderwijs geven en hun cultuur verspreiden.
 - C Ze wilden er producten en grondstoffen halen om in Europa te verkopen.

23 ^(t) Geef een omschrijving van een wereldrijk.

.....

24 Waarom nam de wereldhandel toe? Streep de foute woorden door.

Na de industriële revolutie hadden bedrijven in Europa *grondstoffen / producten* uit *koloniën / Nederland* nodig. Producten uit Europese fabrieken werden *in heel Europa / over de hele wereld* verkocht. Ook andere *landen / producten* deden dat en zo nam de wereldhandel toe.

25 Wat waren drie oorzaken voor modern imperialisme? Vul de zinnen aan.

- 1 Europese fabrieken hadden
-
-
- 2 Europese fabrieken zochten
-
-
- 3 Europeanen voelden
-
-

26 Nederlanders dachten dat Indische mensen ‘opgevoed’ moesten worden. Waarom is dit idee racistisch? Streep het foute woord door. De Nederlanders dachten dat hun cultuur *beter / slechter* was dan die van anderen.

27 a Door het modern imperialisme konden Europeanen goedkoop aan grondstoffen komen. Leg dat uit.

.....

b Gebruik ook tekst A ‘Nederlands-Indië’ en tekst B ‘Wij zijn de baas hier!’ Hieronder zie je dozen, manden en zakken van een koopman. Het is 1870. Spullen van over de hele wereld worden door koopmannen verkocht. Vul de dozen, manden en zakken met spullen die de Europese koopman uit de koloniën haalde. Je mag ze tekenen of erbij schrijven.

Wereldtentoonstelling

In 1883 werd in Amsterdam een wereldtentoonstelling georganiseerd. Er waren producten te zien uit de koloniën, zoals rubber en tabak. Maar er waren ook mensen te zien uit de koloniën, bijvoorbeeld uit Suriname. De tentoonstelling werd een groot succes. Meer dan een miljoen mensen brachten een bezoek.

De vraag is:

Hoe dachten Nederlanders eind 19e eeuw over mensen uit de koloniën?

28 Gebruik bron 4. Waarom gingen mensen kijken naar de Surinaamse jongen op de wereldtentoonstelling?

- A Ze hielden erg van Surinaams eten.
- B Ze waren nieuwsgierig naar mensen die anders waren dan zichzelf.
- C Ze wilden een leuk dagje uit naar Amsterdam.
- D Ze wilden misschien in Suriname gaan wonen.

Bron 4 Witte bezoekers kijken naar een Surinaamse jongen die op trommels speelt. Veel bezoekers hadden nog nooit donkere mensen gezien.

29 Zijn de zinnen waar of niet waar? Zet kruisjes in de goede kolom.

	Waar	Niet waar
Nederland was het enige land dat koloniën had.	20	3
Amerika had veel koloniën in Europa.	30	17
België had geen koloniën.	12	21
Suriname was een kolonie van Nederland.	8	11
De Nederlands-Indische kolonie kostte Nederland erg veel geld.	23	31
Het ging de Nederlanders om geld en macht.	14	10
De mensen in Nederlands-Indië werden gediscrimineerd.	22	16
De Indische bevolking was erg blij met de Nederlandse hulp.	29	26
Rubber, koffie en thee kwamen uit Nederland.	4	7
Een kolonie is een land dat een ander gebied heeft ingepikt.	32	9
De wereldmarkt ontstond in 1602.	13	2
Indische bestuurders bleven besturen, maar waren niet meer de baas.	5	6
In Nederland kon je producten uit Nederlands-Indië en Brazilië kopen.	15	34
Een grondstof is een duur product.	35	27
Nederlands-Indië was een Nederlandse kolonie.	24	33
Voor mensen van nu waren Europese heersers in de koloniën racistisch.	18	28
Nederland nam het bestuur in Indië over in de VOC-tijd.	25	19

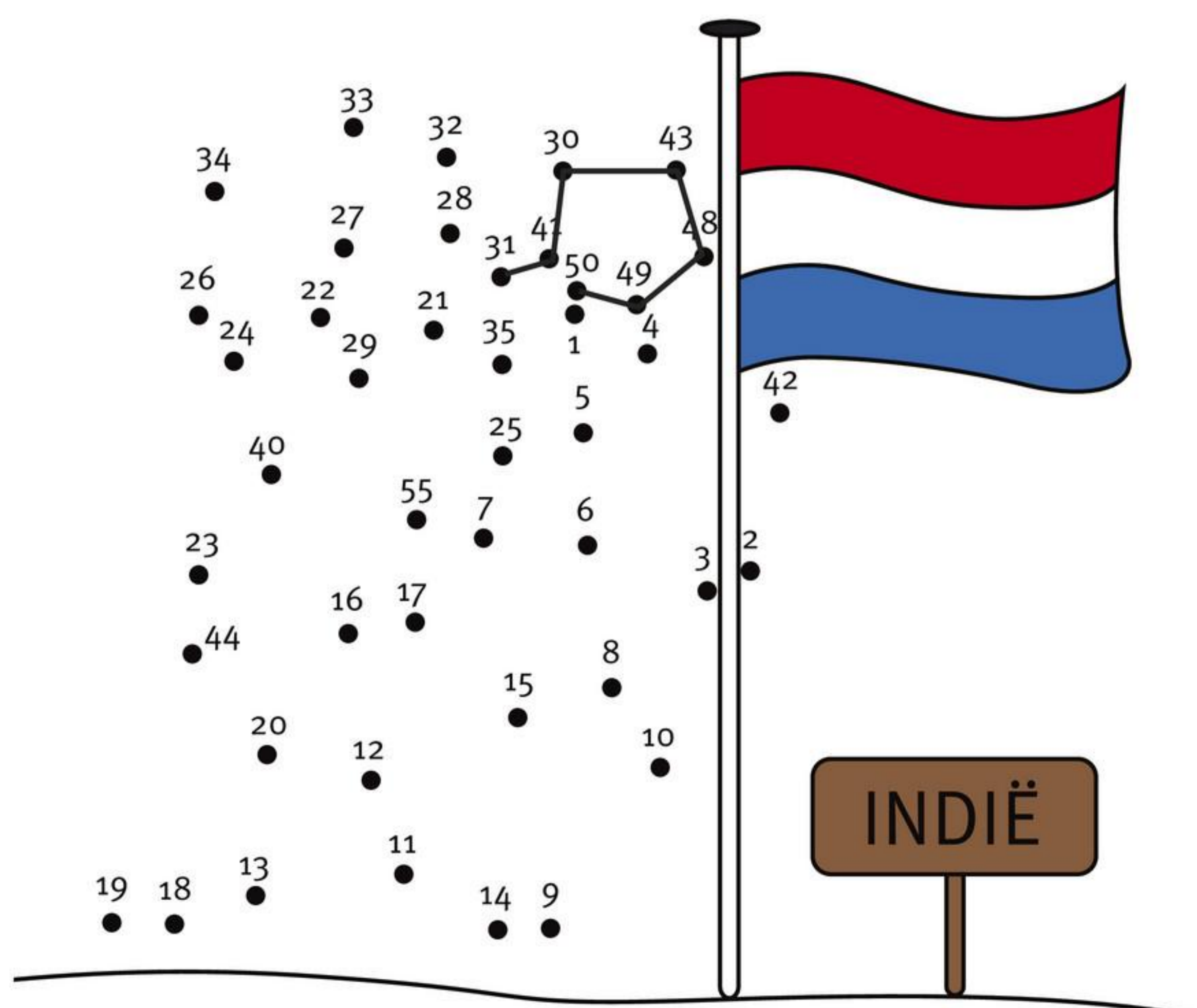
30 Achter welke getallen heb je een kruisje gezet bij vraag 29? Schrijf ze op, van klein naar groot.

.....

31 Trek in de tekening een lijn van punt naar punt. Begin bij punt 1. Werk in de volgorde van vraag 32. Het laatste stukje is al getekend.

32 Wat heeft de tekening die je hebt gemaakt, te maken met koloniën?

.....

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen welke veranderingen de stoommachine veroorzaakte.
- Ik kan uitleggen hoe de economie veranderde met de komst van de stoommachine.
- Ik kan uitleggen hoe de samenleving veranderde met de komst van de stoommachine.

- 1 Welke veranderingen veroorzaakte de stoommachine? Vul de juiste woorden in. Kies uit: *de fabriek* • *de hand* • *machines* • *spierkracht* • *stoomkracht* • *thuis*.
Producten werden op een nieuwe manier gemaakt: niet langer met
of met, maar met
.....op
Mensen werkten niet meer
maar in
- 2 Hoe veranderde de economie met de komst van de stoommachine? Vul de juiste woorden in. Kies uit: *eigen baas* • *goedkoper* • *grondstof* • *loon*.
Steenkool werd een belangrijke
.....
Mensen werkten voortaan voor
en waren niet langer
In dezelfde tijd werden meer producten gemaakt. Daardoor werden ze

- 3 Noem vier gevolgen van de industriële revolutie.

Gevolgen voor het landschap:

- 1
- 2
- 3

Gevolg voor mensen:

- 4

Paragraaf 3

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe het werk in een fabriek was.
- Ik kan uitleggen wat kinderarbeid inhield.
- Ik kan uitleggen hoe arbeiders en vrouwen streden voor betere omstandigheden.

- 4 Hoe was het werk in een fabriek? Maak de zinnen kloppend.
Veel mannen werkten als
..... . Hun werkomstandigheden waren *goed* / *slecht*. Een voorbeeld is: *de lonen waren laag* / *het werk was gezond*.
De arbeiders woonden *dicht bij* / *ver van* de fabrieken in
- 5 Wat hield kinderarbeid in? Gebruik de volgende woorden: *machines* • *pauze* • *school* • *geen wetten*.
.....
.....

.....
.....
.....
.....

6 Hoe streden arbeiders en vrouwen voor betere omstandigheden? Maak de zinnen kloppend. Het socialisme is een beweging die

.....

Het belangrijkste doel van de socialisten was de invoering van *algemeen kiesrecht / eerlijke belastingen*. Het feminisme is een beweging die wil.

Het belangrijkste doel van de feministen was de invoering van *algemeen kiesrecht / minimumloon*.

Paragraaf 4

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe de koloniën Nederlands-Indië, Suriname en Nederlandse Antillen zijn ontstaan.
- Ik kan uitleggen wat er gebeurde in Nederlands-Indië.
- Ik kan uitleggen waarom veel Europese landen koloniën hadden.

7 Leg uit hoe de koloniën Nederlands-Indië, Suriname en Nederlandse Antillen zijn ontstaan. Vul de ontbrekende woorden in. Rond 1800 werd de

..... eigenaar van dat gebied. Zo ontstond de kolonie

De WIC had handelsposten in

Daar ontstonden twee Nederlandse koloniën: en de

.....

8 Wat gebeurde er in Nederlands-Indië? Zet de zinnen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A De eilanden waren helemaal veroverd.
 - B De Nederlandse regering werd de eigenaar van Nederlands-Indië.
 - C De VOC dreef handel in Oost-Indië.
 - D De VOC hield op te bestaan.
 - E Het gebied werd met geweld steeds groter.
- De goede volgorde is:

9 Waarom hadden veel Europese landen koloniën? Vul de ontbrekende woorden in. Vanaf 1870 wilden Europese landen zoveel mogelijk land bezitten en Doordat Europeanen moderne hadden, wonnen zij meestal de strijd van de plaatselijke bevolking. Zo ontstonden er grote

Vaardigheid

Leerdoelen

- Ik kan voorbeelden geven van snelle, langzame, grote en kleine veranderingen.
- Ik kan uitleggen wat een revolutie is.

10 Hieronder staan zes zinnen over de tijd van de industriële revolutie. Vergelijk ze met de tijd vóór de industriële revolutie. Gaat het om een verandering of om iets wat hetzelfde is gebleven? Zet een kruisje als er iets veranderd is.

De tijd van de industriële revolutie

Arbeiders werken in fabrieken.	
Kinderen van arme ouders krijgen geen onderwijs.	
In steden wonen mensen dicht bij de fabrieken.	
Vrouwen en arbeiders strijden voor meer rechten.	

§6 Afsluiting

Oefenen voor je toets

1 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A Nederland bouwt een handelsfort in West-Afrika om er slaven te verhandelen.
- B Nederland schaft de slavernij af in Suriname en de Antillen.
- C Nederlands-Indië wordt een kolonie van Nederland.

De goede volgorde is:

2 Kies het juiste antwoord.

De 19e eeuw is de tijd van:

- A de industriële revolutie.
- B de ontdekkingsreizen.
- C de standensamenleving.
- D de VOC.

3 a Op welke manier werkten machines voordat de industriële revolutie begon?

.....

b Om welke twee redenen kon een thuiswerker niet thuis met een stoommachine werken?

.....

4 Bij welke tijd horen de zinnen: bij Nederland vóór 1860 of na 1860?

	Vóór 1860	Na 1860
Arbeiders zijn een nieuwe groep in de samenleving.		
Het werk gebeurt in een lawaaige omgeving.		
Machines bepalen hoe hard er wordt gewerkt.		
Mensen werken op het land en thuis.		

5 Wat wilden de volgende bewegingen bereiken? Vul de zinnen aan.

Het liberalisme wilde

.....
 Het feminisme wilde

.....
 Het socialisme wilde

6 Ook in de 19e eeuw was er veel onrecht. Met welk onrecht kregen de volgende groepen te maken? Maak de juiste combinaties.

- A Mensen in Nederlands-Indië
- B Nederlandse arbeiders
- C Nederlandse kinderen
- D Nederlandse vrouwen

- 1 moesten gehoorzamen aan het Nederlandse bestuur.
- 2 moesten hun man gehoorzamen.
- 3 mochten niet naar school.
- 4 werkten onder gevaarlijke werkomstandigheden.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

D hoort bij

- 7 a Wat was vóór 1800 de belangrijkste reden dat Europeanen overal in de wereld gebieden veroverden en forten bouwden?
- A Ze wilden er de baas zijn, zodat mensen trots op hun land konden zijn.
 - B Ze wilden er onderwijs geven en hun cultuur verspreiden.
 - C Ze wilden er producten en grondstoffen vandaan halen om in Europa te verkopen.

- b Vanaf 1870 veroverde Nederland steeds meer gebieden. Om welke twee redenen breidde de Nederlandse regering het Nederlandse gebied uit?

1

.....

.....

2

.....

- 8 Indische mensen wilden graag eigen baas blijven. Waarom lukte dat niet?

.....

.....

.....

- 9 Gebruik bron 1.

- a Zet de volgende begrippen op de juiste plek in de bron: *grondstof* • *kinderarbeid* • *stoommachine*.
- b Leg uit op welke manier de opkomst van fabrieken te maken heeft met modern imperialisme.

.....

.....

.....

.....

.....

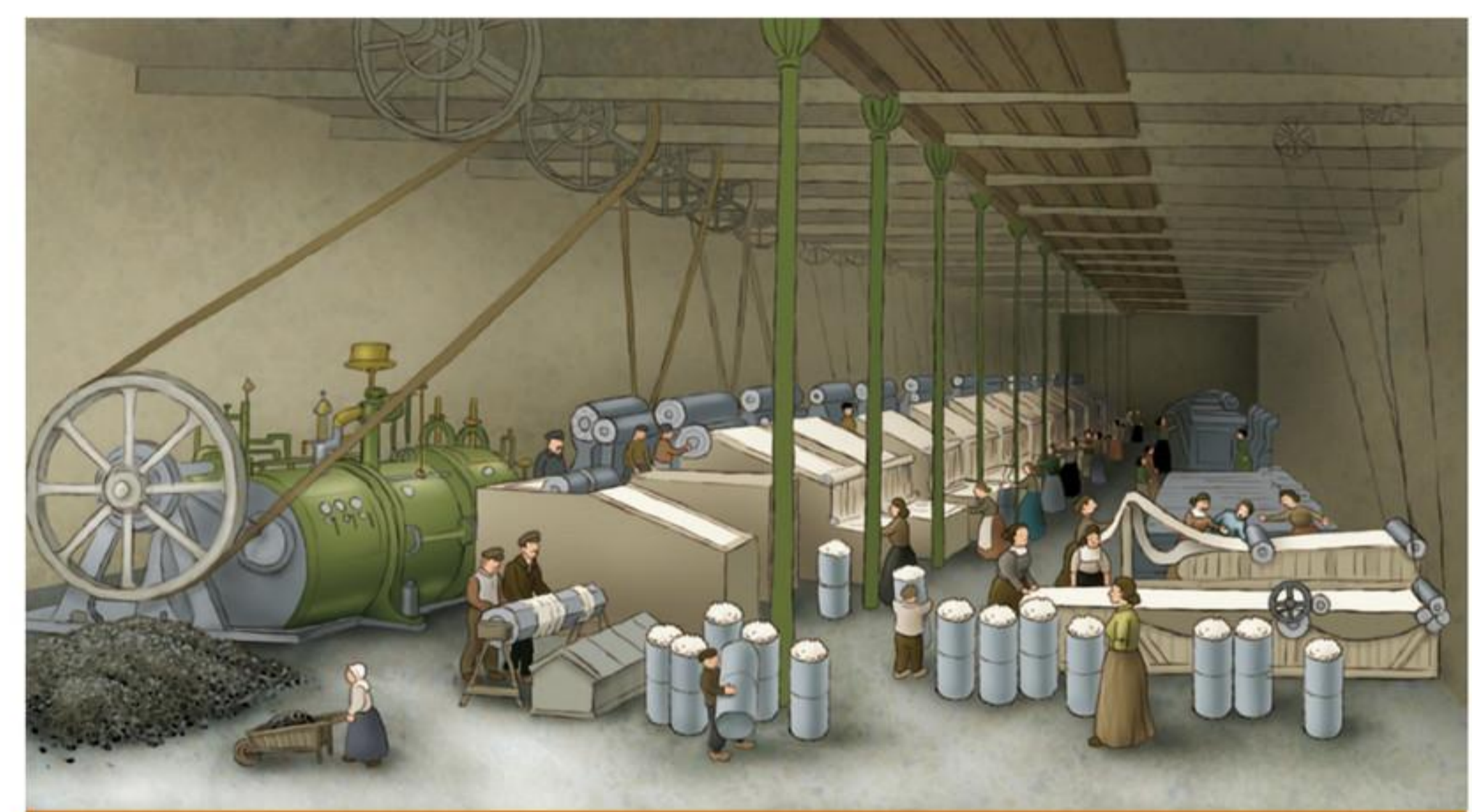
.....

.....

.....

.....

.....

Bron 1

- 10 Leef je in.

- a Wie zou je **niet** willen zijn in de tijd van burgers en stoommachines? Streep door. *een Indische vorst / iemand in een kolonie / kind van een arbeider*

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

11 (v) Wat weet je nog van de belangrijke veranderingen in dit hoofdstuk? Vul de ontbrekende woorden in.

De verandering van producten maken met de hand naar productie met

De verandering van werken in de landbouw en nijverheid naar werken in de

De verandering van wonen in dorpen op het platteland naar wonen in

12 (v) Welke twee veranderingen passen bij dit hoofdstuk?

- A Er werden kanalen gegraven.
- B Goederen werden vervoerd met de stoomtrein.
- C Kinderen werkten steeds vaker mee op het land.
- D Nederland kreeg minder koloniën.
- E Steeds meer mensen gingen werken in de nijverheid.

Begrippen

Paragraaf 2

stoommachine

Een machine die stoom omzet in beweging.

fabriek

Een grote werkplaats waar met machines producten gemaakt worden.

industrialisatie

In sommige gebieden verdwijnen landbouw en thuiswerk bijna helemaal en groeit het aantal fabrieken snel.

Tijdbalk

industriële revolutie

De komst van machines en fabrieken die in zo'n vijftig jaar voor grote veranderingen in de economie en de samenleving zorgde.

arbeider

Iemand die in een fabriek werk doet waarvoor weinig opleiding nodig is.

Paragraaf 3

liberalisme

Een beweging van mensen die opkomt voor zoveel mogelijk vrijheid voor alle burgers.

kinderarbeid

Werk dat kinderen doen waardoor ze niet naar school kunnen.

socialisme

Een beweging van mensen die de uitbuiting van de arbeiders door fabriekseigenaren willen stoppen.

algemeen kiesrecht

Iedere volwassene mag stemmen, dus ook arbeiders en vrouwen.

feminisme

Een beweging die gelijke rechten wil voor vrouwen.

Paragraaf 4

kolonie

Een gebied in een ander werelddeel dat door een Europees land is veroverd en wordt bestuurd.

grondstof

Materiaal dat gebruikt wordt om een ander product mee te maken.

modern imperialisme

Het willen veroveren van en heersen over zoveel mogelijk gebied.

wereldrijk

Een land dat gebieden over de hele wereld bezit.

Ⓟ snelle verandering

Een verandering in korte tijd, binnen één jaar.

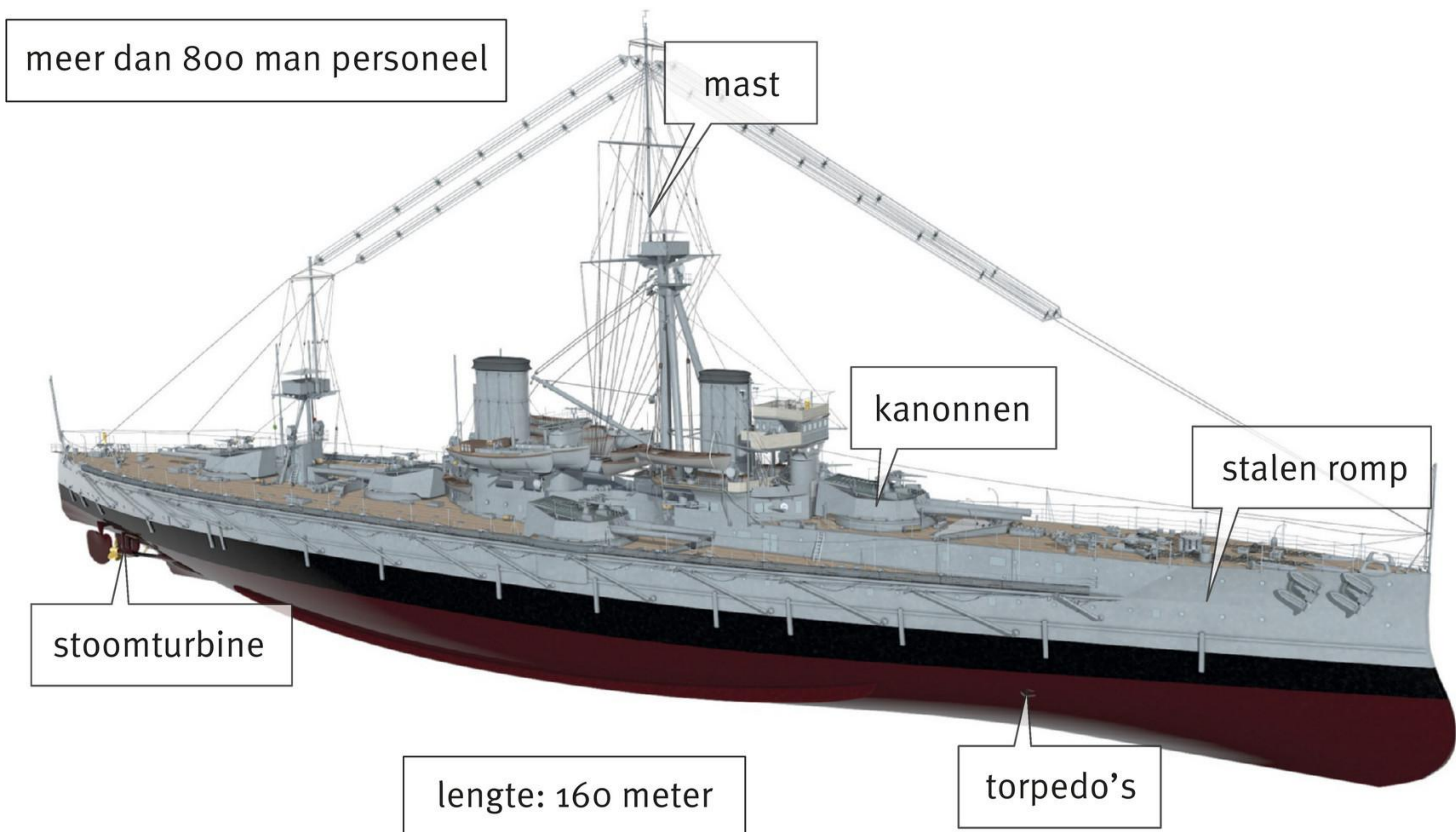
Ⓟ langzame verandering

Een verandering die langer duurt dan een jaar.

📺 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

§1 Oriëntatie

Bron 1 De *Dreadnought*.

Sam is commandant op een groot Engels oorlogsschip. Ze noemen het de *Dreadnought* (spreek uit: drèt-not). Dat betekent: nergens bang voor. Nooit eerder was een schip zó sterk. Sam staat op de uitkijk, want de vijand komt dichterbij. ‘Laden!’ roept hij. ‘Vuur!’ Zijn mariniers schieten granaten, razendsnel, met wel tien zware kanonnen tegelijk!

Aan het begin van de 20e eeuw waren de Engelsen de baas op zee. Dat lieten andere machtige landen niet zomaar gebeuren! Ze gingen ook schepen als de *Dreadnought* bouwen. Doordat de techniek verbeterde, werden schepen steeds sneller en steeds zwaarder bewapend.

Dat had grote gevolgen, ook voor de Eerste Wereldoorlog, die uitbrak in 1914. De tijd tussen 1900 en 1950 noemen we de tijd van wereldoorlogen.

1 Wat is het beroep van Sam? En waar werkt hij?
Vul de ontbrekende woorden in.
Kies uit: *commandant* • *cruiseschip* • *kapitein* • *marinier* • *oorlogsschip* • *soldaat* • *vrachtschip*.

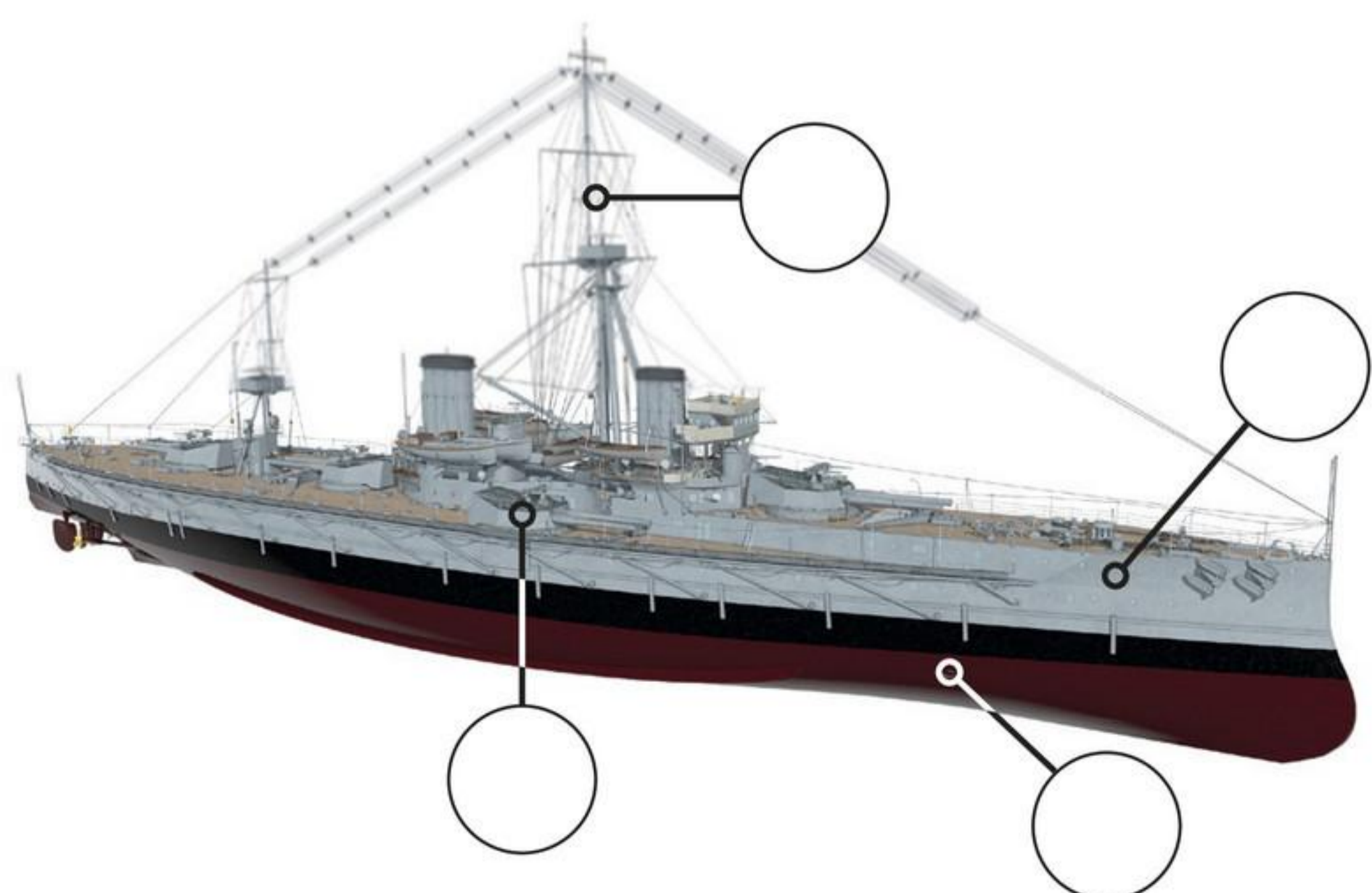
Sam is op een
.....

2 Streep de foute woorden door.
Het schip uit bron 1 heet de *Dreadnought / Fearnot*. Die naam betekent: *nergens bang voor / reus van staal*.

Dit soort schepen werd gebouwd aan het *begin / eind* van de 20e eeuw. Schieten gebeurde op deze schepen met *twee / tien* grote kanonnen tegelijk. De schepen werden aangedreven door *stoomturbines / straalmotoren*.

3 Welke onderdelen vind je op dit schip? Zet de juiste letters in de rondjes bij de afbeelding. Drie letters blijven over.

- A Houten romp
- B Kanonnen
- C Mast
- D Roeispanen
- E Torpedo's
- F Stalen romp
- G Zwembaden

4 Zet de zinnen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A** Aan het begin van de 20e eeuw waren de Engelsen de baas op zee.
- B** Dat kon omdat de techniek steeds beter werd.
- C** Dat lieten andere machtige landen niet zomaar gebeuren!
- D** Ze gingen ook snellere en beter bewapende schepen bouwen.

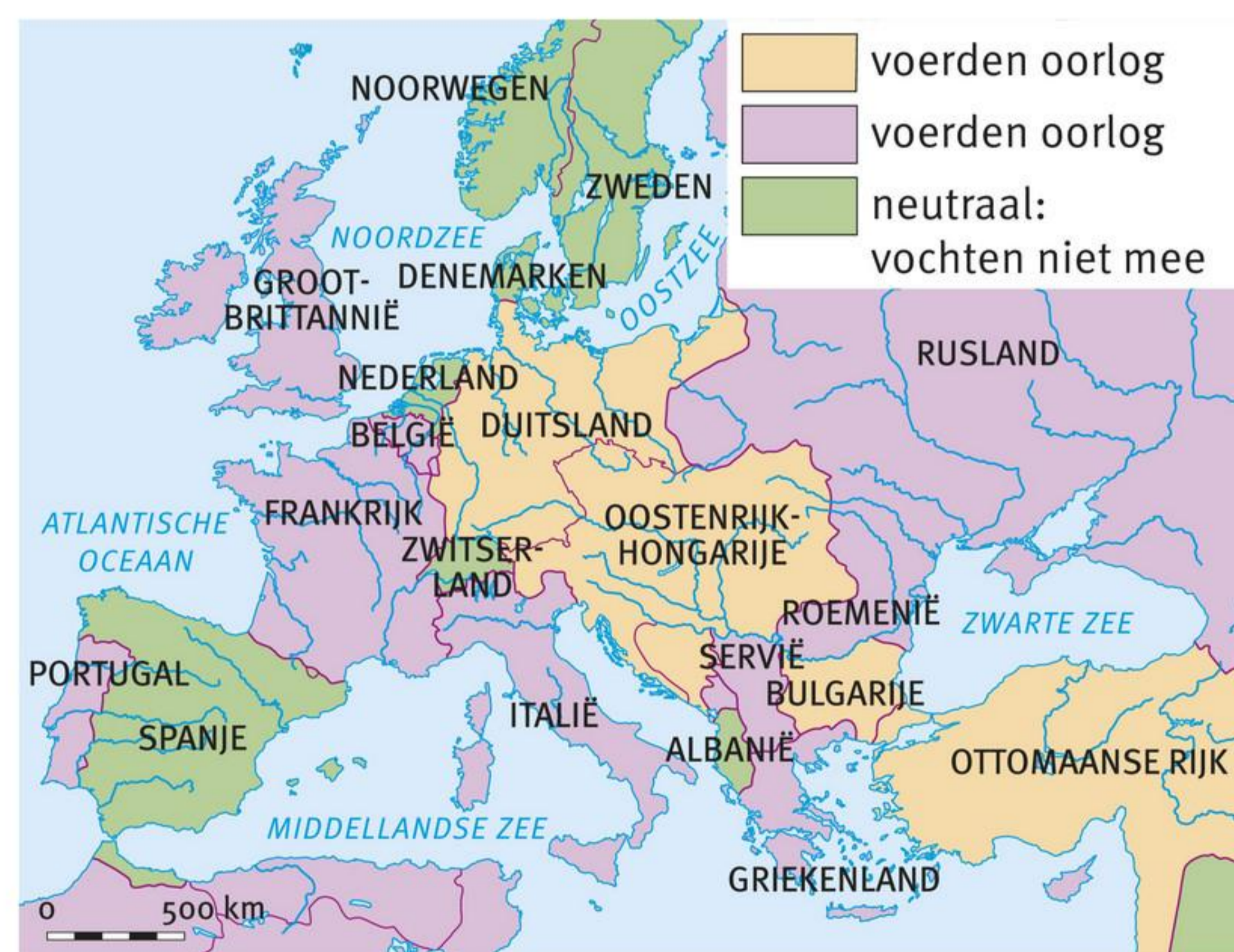
De goede volgorde is:

5 Wanneer begon de Eerste Wereldoorlog?

- A In 1912.
- B In 1914.
- C In 1916.
- D In 1918.

6 Gebruik bron 2. Welke twee landen vochten niet mee in de Eerste Wereldoorlog?

- A Duitsland.
- B Frankrijk.
- C Nederland.
- D Spanje.

Bron 2

7 Wanneer begint de tijd van wereldoorlogen?
.....

§2 De Eerste Wereldoorlog

Bron 1

Intro

Lieve Sandrine,

Sorry dat ik nu pas weer schrijf. Eigenlijk zou ik allang uit de loopgraven moeten zijn. Maar de vijand zit tegenover ons in de grond en er zijn te veel beschietingen. Kanonnen. Sluipschutters met geweren. Aanvallen met gas. We kunnen geen kant op. Het niemandsland tussen de loopgraven ligt vol met lijken. Sandrine, ik slaap niet meer. Ook als ik niet op wacht sta, is elke spier in mijn lichaam gespannen. En als het even rustig is, verpesten de ratten en de luizen ons leven. O nee! Daar heb je het weer! Het geluid van de ontploffende bommen en granaten is oorverdovend. Ik moet stoppen. Ik mis je.

Ik hoop tot gauw,
Davet

*De vraag van deze paragraaf is:
Hoe verliep de Eerste Wereldoorlog?*

1 Wat past bij Davet? Vier antwoorden zijn goed.

- A Hij houdt van ratten.
- B Hij is bang.
- C Hij is militair.
- D Hij mist Sandrine.
- E Hij slaapt goed.
- F Hij vindt de herrie leuk.
- G Hij voelt zich ontspannen.
- H Hij zit in een loopgraaf.

.....
.....

2 Waarom zegt Davet 'sorry' tegen Sandrine?

- A Hij heeft lang niet kunnen schrijven.
- B Hij maakt het uit met Sandrine.
- C Hij moet stoppen met schrijven.
- D Hij schaamt zich omdat hij bang is.

.....
.....

3 Het stuk land tussen de loopgraven ligt vol met lijken. Hoe noemt Davet dit land?

Davet noemt dit land het

4 Gebruik bron 1.

- a Zet de woorden onder het juiste plaatje. Kies uit: *bunker* • *loopgraaf* • *niemandslaan*.
- b Schrijf bij elk plaatje een ander woord dat erbij past.

.....
.....

5 Gebruik bron 2. Davet schrijft over het gevaar dat dreigt. Welk gevaar zie je hier? Streep de foute woorden door.

Hier zie je een *aanval met gas* / *kanon* / *sluipschutter*.

Bron 2

6 Waarom stopt Davet met schrijven? Vul de zin aan.

Hij stopt met schrijven, omdat

.....

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat nationalisme is.

Leertekst

In de tweede helft van de 19e eeuw was er in heel Europa een groot gevoel van vooruitgang. In die tijd zorgden allerlei uitvindingen, zoals de gloeilamp, lift en benzinemotor, voor verbeteringen. Door betere hygiëne en betere medische zorg stierven minder mensen. In Nederland waren rond 1850 de eerste spoorwegen aangelegd en ijzeren spoorwegbruggen gebouwd. Ook waren er nieuwe kanalen gegraven. De reistijden naar de koloniën werden ook korter.

In de 19e eeuw werden Europeanen trots op hun eigen land, taal en cultuur. Ook in Nederland waren de mensen trots op hun land en zijn bevolking. Er kwamen

standbeelden voor helden uit het verleden, zoals Michiel de Ruyter. Musea vertelden de geschiedenis van het Nederlandse volk. Er waren speciale tentoonstellingen over beroemde Nederlandse kunstenaars of wetenschappers. Deze grote liefde voor je eigen volk, taal, geschiedenis en cultuur heet **nationalisme**.

In de 19e eeuw groeide het nationalisme onder alle volken in Europa. De regeringen van veel Europese landen versterkten het nationalisme onder hun bevolking. Op scholen moest bijvoorbeeld veel tijd besteed worden aan de eigen geschiedenis en taal. Kunstenaars en schrijvers verspreidden met standbeelden, schilderijen en verhalen een gevoel van trots onder hun volk.

7 a t Wat betekent ‘gevoel van vooruitgang’?

- A Het gevoel dat alles steeds beter wordt.
- B Het gevoel dat belangrijke dingen te snel gaan.
- C Het gevoel dat er iets gedaan moet worden.

b Waardoor hadden inwoners van Europa rond 1900 een groot gevoel van vooruitgang? Geef twee voorbeelden.

.....
.....
.....
.....

8 Wat veranderde er door de industriële revolutie in de Nederlandse samenleving? Streep de foute woorden door.

Bestaansmiddelen: mensen gingen werken *in fabrieken en mijnen / op het platteland*.
Vervoer: goederen en mensen werden sneller vervoerd door *stoomtreinen en stoomboten / vliegtuigen en auto's* en de aanleg van *spoorwegen en kanalen / vliegvelden en snelwegen*.

9 Om welke redenen was het gunstig dat de reistijden naar de koloniën korter werden? Twee antwoorden zijn goed.

- A Dan hadden Europeanen meer vrije tijd om leuke dingen te doen.
- B Dan kon er meer geld verdiend worden.
- C Mensen uit de koloniën konden zo in Europa met vakantie.
- D Zo bedierf de handelswaar minder snel.
- E Zo konden Europeanen nog meer werelddelen ontdekken.

10 a (t) Wat is nationalisme?

.....

b Wat zijn drie voorbeelden van nationalisme?

- A Een krant schrijft enthousiast over een modern oorlogsschip, gebouwd in eigen land.
- B Een muzikant zingt een liedje over dappere helden uit de geschiedenis.
- C Een schilder schildert een groep trotse vrouwen in klederdracht.
- D Een schrijver beschrijft de ellende van de arbeiders in een industriestad.
- E In een theater worden beroemde toneelstukken uit heel Europa opgevoerd.

11 Waardoor groeide in de 19e eeuw het nationalisme onder alle volken in Europa? Maak de juiste combinaties.

- A** Kunstenaars en schrijvers
- B** Regeringen
- C** Scholen

- 1** moesten veel tijd besteden aan de eigen geschiedenis en taal.
- 2** verspreidden met hun werk een gevoel van trots onder hun volk.

3 voerden maatregelen in die het nationalisme onder hun bevolking versterkten.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

12 Gebruik bron 3. Waarvan is deze bron een voorbeeld?

- A Van de industriële revolutie.
- B Van nationalisme.
- C Van nieuwe uitvindingen.
- D Van vooruitgang.

Bron 3 Dit standbeeld voor Michiel de Ruyter werd in 1841 opgericht. De Ruyter werd toen gezien als een Nederlandse held. In de 17e eeuw won hij een aantal zeeslagen.

13 De titel van tekst A is: 'Het beste land van de wereld'. Welk probleem kan ontstaan als elk land van de wereld zichzelf het beste vindt? Leg je antwoord uit.

.....

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de oorlog in Europa begon.

Leertekst

Het uitbreken van een grote oorlog in 1914 kwam niet als verrassing. Rond 1900 namen de spanningen tussen de Europese landen snel toe. Dat had meerdere oorzaken.

De eerste oorzaak was het nationalisme. Veel Europeanen waren trots op hun land. Kinderen leerden op school dat hun land het beste en het sterkste was.

Een tweede oorzaak was het modern imperialisme. Europese landen wilden veel koloniën hebben en dat zorgde voor spanning. Frankrijk en Groot-Brittannië kregen ruzie over gebieden in Azië en Afrika.

Een derde oorzaak was de **wapenwedloop**. Door de groeiende spanningen tussen Europese landen ontstond een ‘wedstrijd’: elk land probeerde het sterkst te zijn door meer en betere wapens te maken.

Een laatste oorzaak was het sluiten van **bondgenootschappen**. Dat betekent dat landen beloofden elkaar te helpen in geval van oorlog. Er ontstonden twee belangrijke bondgenootschappen. Aan de ene kant stonden Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Deze landen werden de centralen genoemd. Aan de andere kant stonden Frankrijk, Rusland en Groot-Brittannië. Deze landen werden de geallieerden genoemd. De zomer van 1914 begon met een ruzie tussen twee landen in Oost-Europa. Vanwege de bondgenootschappen verklaarden bijna alle Europese landen elkaar binnen een maand de oorlog. Zo begon de **Eerste Wereldoorlog**. Dat is een grote oorlog tussen Europese landen, waaraan ook de koloniën en landen buiten Europa meededen.

14 Gebruik tekst B ‘De Grote Oorlog’.

- a (t) Wat betekent het woord ‘spanningen’ in deze tekst?
- A Een gevoel van blijdschap.
 - B Een gevoel van dreigende ruzie.
 - C Een gevoel van onzekerheid.
 - D Een gevoel van opwinding.
- b (t) In deze tekst staan vier oorzaken voor het ontstaan van grote spanningen tussen Europese landen. Onderstreep deze oorzaken.

15 (t) Wat is een wapenwedloop?

.....

.....

.....

.....

16 a (t) Wat is een bondgenootschap?

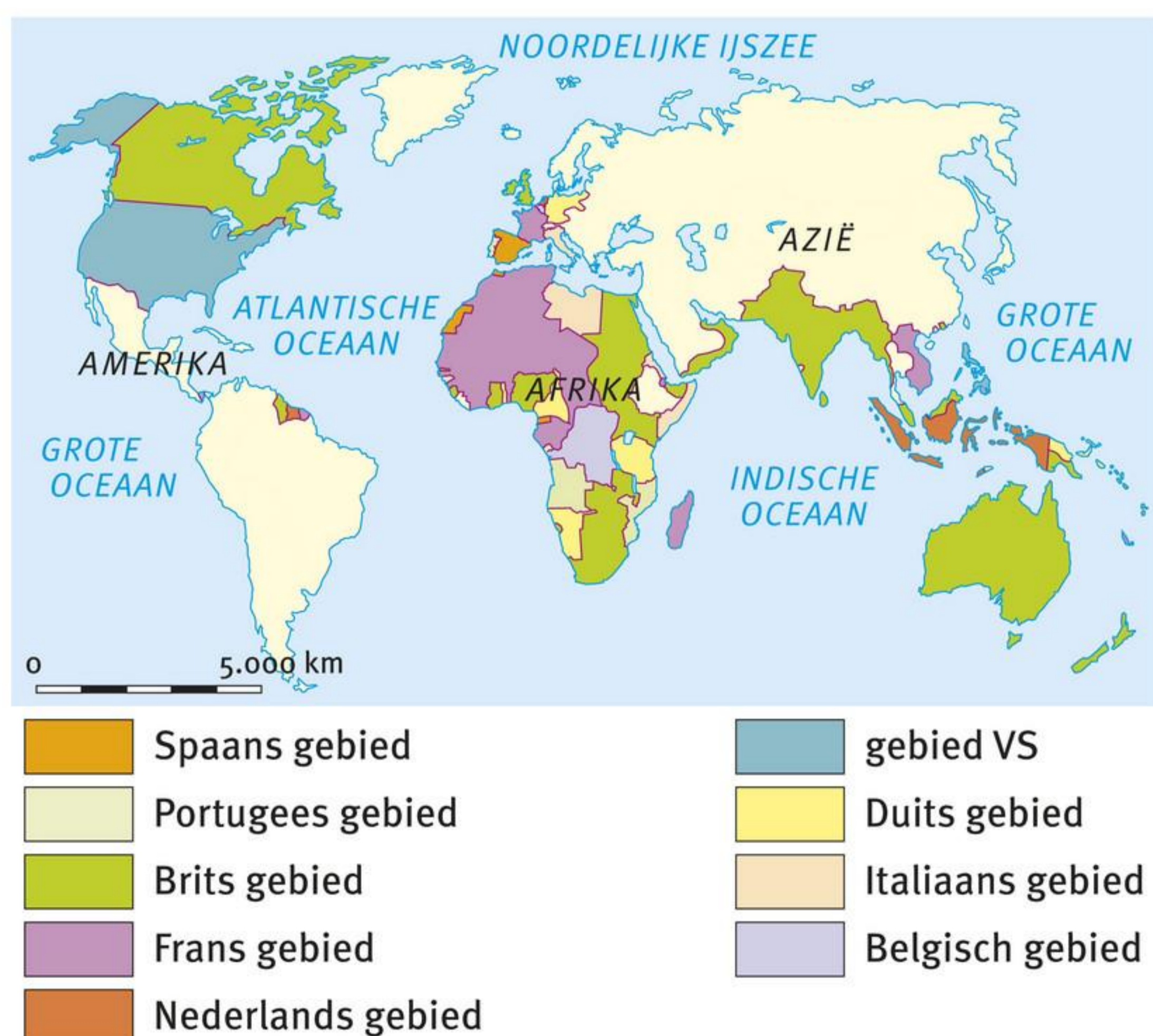
.....

b Welke landen vormden samen een bondgenootschap? Zet de volgende landen in de juiste kolom: *Groot-Brittannië* • *Oostenrijk-Hongarije* • *Rusland* • *Frankrijk* • *Duitsland*.

Ene bondgenootschap	Andere bondgenootschap

17 (t) Wat is modern imperialisme?

- A Het ontstaan van fabrieken, stoomtreinen en spoorwegen.
- B Het verhandelen van producten van over de wereld.
- C Het willen veroveren van en heersen over zoveel mogelijk gebied.

Bron 4 Rond 1900 hadden Europese landen grote delen van Afrika en Azië veroverd.

18 Gebruik bron 4.

- a Streep het foute woord door.
De Europese landen zelf zijn veel *groter / kleiner* dan de gebieden die ze veroverden.
- b In welk werelddeel groeiden de spanningen, omdat ook Duitsland daar zijn gebied wilde uitbreiden?
 - A In Afrika.
 - B In Amerika.
 - C In Azië.
 - D Op Antarctica.

19 Wat is de Eerste Wereldoorlog?

.....

20 Hieronder staan vier oorzaken en vier gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Maak de juiste combinaties.

- A Bondgenootschappen
 - B Modern imperialisme
 - C Nationalisme
 - D Wapenwedloop
- 1 Hierdoor dachten mensen dat hun land het beste en sterkste was.
 - 2 Hierdoor kwamen twee groepen landen tegenover elkaar te staan.
 - 3 Landen kregen ruzie over gebieden in Afrika en Azië.
 - 4 Landen maakten steeds meer wapens, doordat ze zich bedreigd voelden.
- A hoort bij
- B hoort bij
- C hoort bij
- D hoort bij

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat er tijdens de oorlog gebeurde.

Leertekst

In juli 1914 raakten bijna alle Europese landen met elkaar in oorlog. Ook in de koloniën werd gevochten. Nederland bleef tijdens deze oorlog **neutraal**. Dat betekent dat een land niet meedoet aan een oorlog en dat het de oorlogvoerende landen niet helpt. In het oosten van Europa veroverden de legers van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije grote gebieden van Rusland. Maar in België en Noord-Frankrijk kwam het Duitse leger tot stilstand. Om zich te kunnen verdedigen, groeven de Duitse soldaten daar kilometers loopgraven. De Britten, Fransen en Belgen deden hetzelfde. Daardoor konden beide partijen nauwelijks nog gebied van de ander veroveren. In 1917 kreeg Rusland een nieuwe regering. Die sloot direct een wapenstilstand met

Duitsland: beide landen beloofden niet meer tegen elkaar te vechten. Het Duitse leger hoefde nu alleen nog in het westen te vechten. Met één grote aanval wilde Duitsland daar zijn vijanden verslaan. Maar de aanval mislukte.

In 1918 werd duidelijk dat Duitsland de oorlog niet zou winnen. De Duitsers hadden niet meer genoeg wapens, munitie, voedsel en mannen die konden vechten. Bovendien hadden de Verenigde Staten in 1917 ook de oorlog aan Duitsland verklaard. In het voorjaar van 1918 kwamen honderdduizenden goed bewapende Amerikaanse troepen aan in Europa. Op 11 november 1918 moest Duitsland de strijd opgeven en sloot het een wapenstilstand.

21 (t) Wat betekent het als een land tijdens een oorlog neutraal is?

.....

22 a Wat betekenen de kleuren? Vul de legenda bij de kaart in.

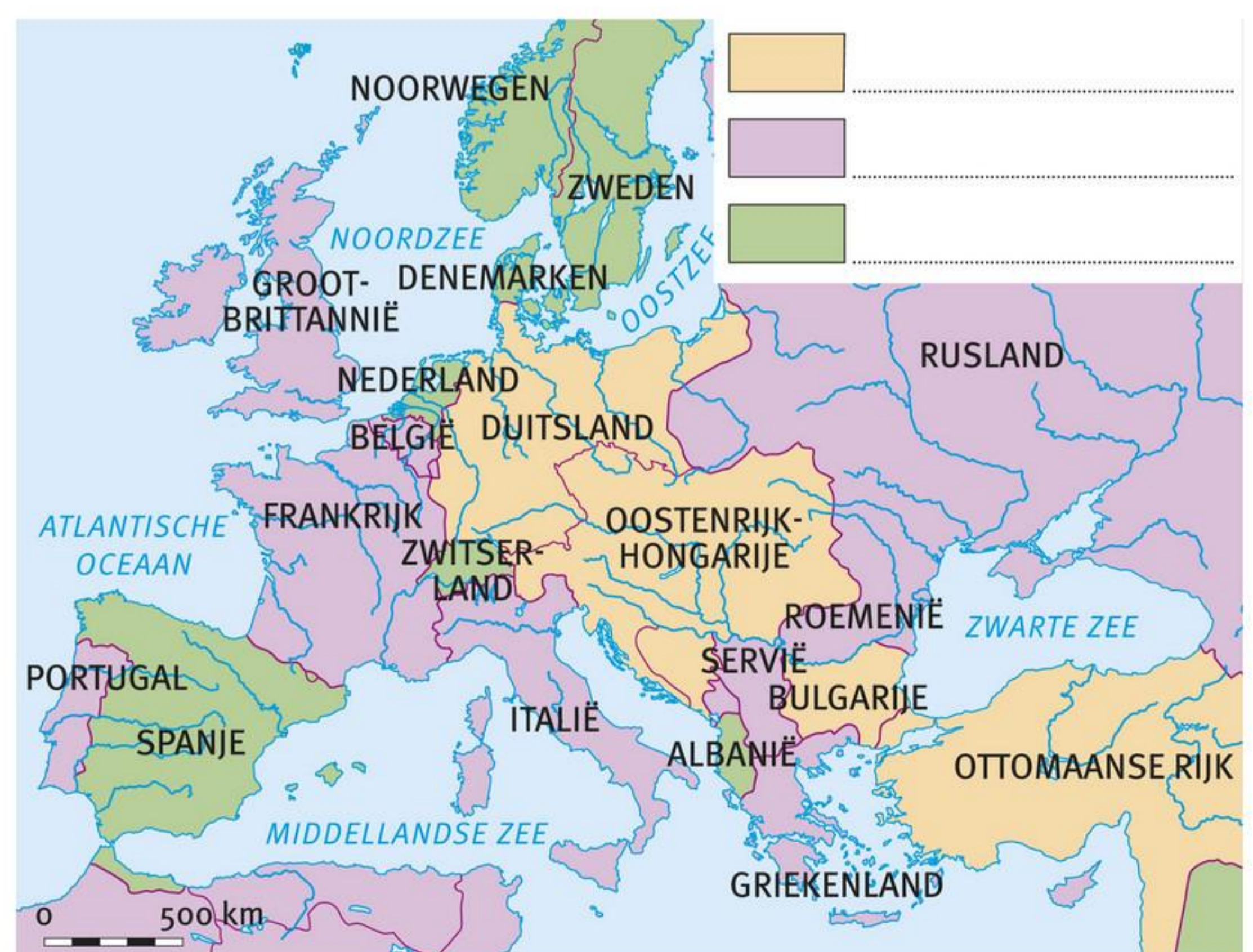
Kies uit: *bondgenoten* (2x) • *neutraal*.

b Waren Nederland en Frankrijk bondgenoten van elkaar?

Ja / Nee.

c Waren Groot-Brittannië en Italië bondgenoten van elkaar?

Ja / Nee.

23 Gebruik de kaart uit vraag 22.

a Vul de ontbrekende landen in.
In het oosten vochten Duitsland en
Oostenrijk-Hongarije tegen

.....
In het westen vocht Duitsland tegen
.....
en

b In België en Noord-Frankrijk kwam het
Duitse leger tot stilstand. Wat gebeurde
daarna? Gebruik in je antwoord de
woorden: *loopgraven* • *veroveren*.

.....
.....
.....
.....

24 ^(t) Wat is een wapenstilstand?

- A De afspraak dat landen die in oorlog zijn, stoppen met vechten tegen elkaar.
- B De belofte dat landen elkaar helpen in geval van oorlog.
- C Een waarschuwing dat landen moeten stoppen met oorlog voeren.
- D Het voorstel van een neutraal land om een van de vechtende landen te helpen.

25 Rusland kreeg een nieuwe regering, die een wapenstilstand sloot met Duitsland.

a Welk voordeel had dit voor Duitsland?

- A Duitsland had er een nieuwe bondgenoot bij.
- B Duitsland kreeg meer wapens en soldaten.
- C Duitsland vocht niet langer tegelijk in het oosten en westen.

b Welk nadeel had deze wapenstilstand voor de landen waarmee Duitsland in oorlog was?

.....
.....
.....
.....

26 Duitsland werd verslagen. Wat zijn de twee oorzaken van het verlies van Duitsland?

- A De loopgraven boden te weinig bescherming tegen de nieuwe Amerikaanse wapens.
- B De Verenigde Staten gingen meevechten in de oorlog.
- C De verplaatsing van de Duitse soldaten naar het westen mislukte.
- D Duitsland had te weinig wapens, munitie, voedsel en soldaten.
- E Rusland hield op met oorlog voeren en sloot vrede.

27 Wanneer eindigde de Eerste Wereldoorlog?

- A In 1912.
- B In 1914.
- C In 1916.
- D In 1918.

28 Leg uit waarom de Eerste Wereldoorlog een wereldoorlog heet.

.....
.....
.....
.....
.....

Intro

Rembrandt is een schilder uit de 17e eeuw: de Gouden Eeuw. Hij schilderde grote schilderijen, zoals *De Nachtwacht*. Wat vonden Nederlanders van Rembrandt in de 19e eeuw en wat vinden Nederlanders in de 21e eeuw van Rembrandt?

Info 1 Rembrandt in de 19e eeuw.

- A In 1852 onthulde Koning Willem III een standbeeld van Rembrandt op de Botermarkt in Amsterdam. In 1876 kreeg de Botermarkt een nieuwe naam: Rembrandtplein.
- B In 1882 schreef een Nederlandse schrijver een boek met de titel *Het land van Rembrandt*. Daarin schreef hij dat Nederlandse schilders de mooiste schilderijen ter wereld maakten. De belangrijkste Nederlandse schilder was volgens hem Rembrandt.
- C In 1885 kreeg het schilderij *De Nachtwacht* de belangrijkste plek in het nieuwe gebouw van het Rijksmuseum.

Info 2 Rembrandt in de 21e eeuw.

Nederland vierde in 2006 met grote tentoonstellingen het 400e geboortjaar van Rembrandt. In 2019 waren er opnieuw tentoonstellingen voor het 350e sterfjaar van Rembrandt. Meer dan 2 miljoen mensen bezochten een tentoonstelling.

29 Gebruik info 1. Waaruit blijkt dat Nederlanders in de 19e eeuw Rembrandt heel belangrijk vonden? Vier antwoorden zijn goed.

- A Een schilderij van Rembrandt kreeg de belangrijkste plaats in het Rijksmuseum.

- B Er werd een plein naar Rembrandt genoemd.
- C Hij kreeg een standbeeld.
- D Hij leefde in een andere eeuw.
- E Hij was een buitenlander.
- F In een boek werd hij de belangrijkste Nederlandse schilder genoemd.

30 Gebruik info 2 en bron 5.

a Maak de zin kloppend.

Mensen in het begin van de 21e eeuw vinden schilderijen van Rembrandt *wel / niet* mooi, want

.....

.....

b Streep de foute woorden door.

De Nederlandse regering geeft *veel / weinig* geld uit om schilderijen van Rembrandt te kopen. *Alle / Niet alle* Nederlanders steunen de regering: ze vinden het bedrag *prima / te hoog* voor een schilderij van Rembrandt.

Bron 5 De regering besteedt 150 miljoen euro aan de aankoop van een schilderij van Rembrandt.

De aankoop is onbegrijpelijk! Het is een belediging voor mensen in de museumwereld, die het door de coronacrisis erg zwaar hebben. [...] Kunstenaars krijgen geen steun van de regering. Maar de regering betaalt wel een heel hoog bedrag voor weer een schilderij van Rembrandt, van wie Nederland al 44 schilderijen bezit.

Uit: *de Volkskrant*, 11 december 2021.

31 Mike is een soldaat uit de Verenigde Staten. Hij vecht tijdens de Eerste Wereldoorlog tegen de Duitsers.

Zet in de tekstballonnen de uitspraken die passen bij Mike. Vijf zinnen zijn goed. De overblijvende zinnen passen **niet** bij de Eerste Wereldoorlog.

- *Die Hollanders knokken hard terug, zeg!*
- *Duitsland denkt dat het altijd wint, maar dat is niet waar!*
- *Gelukkig sterven maar weinig mensen in deze oorlog.*
- *Ik kom net met mijn makkers uit de loopgraven.*
- *Ik vecht mee in de Grote Oorlog!*
- *Ik vecht mee in de Tweede Wereldoorlog.*
- *Mijn broer vecht in de koloniën, in Afrika.*

- *Pas op! Daar komt een vijandelijk vliegtuig aan!*
- *Straks stuur ik mijn vriendin een appje.*
- *We hebben op tv gezien dat de oorlog bijna is afgelopen.*

32 Mike schrijft – net als Davet uit de intro – een brief aan iemand van wie hij houdt. Schrijf drie zinnen die in deze brief kunnen staan. Denk aan wat Mike heeft meegemaakt en hoe hij zich zal voelen.

.....

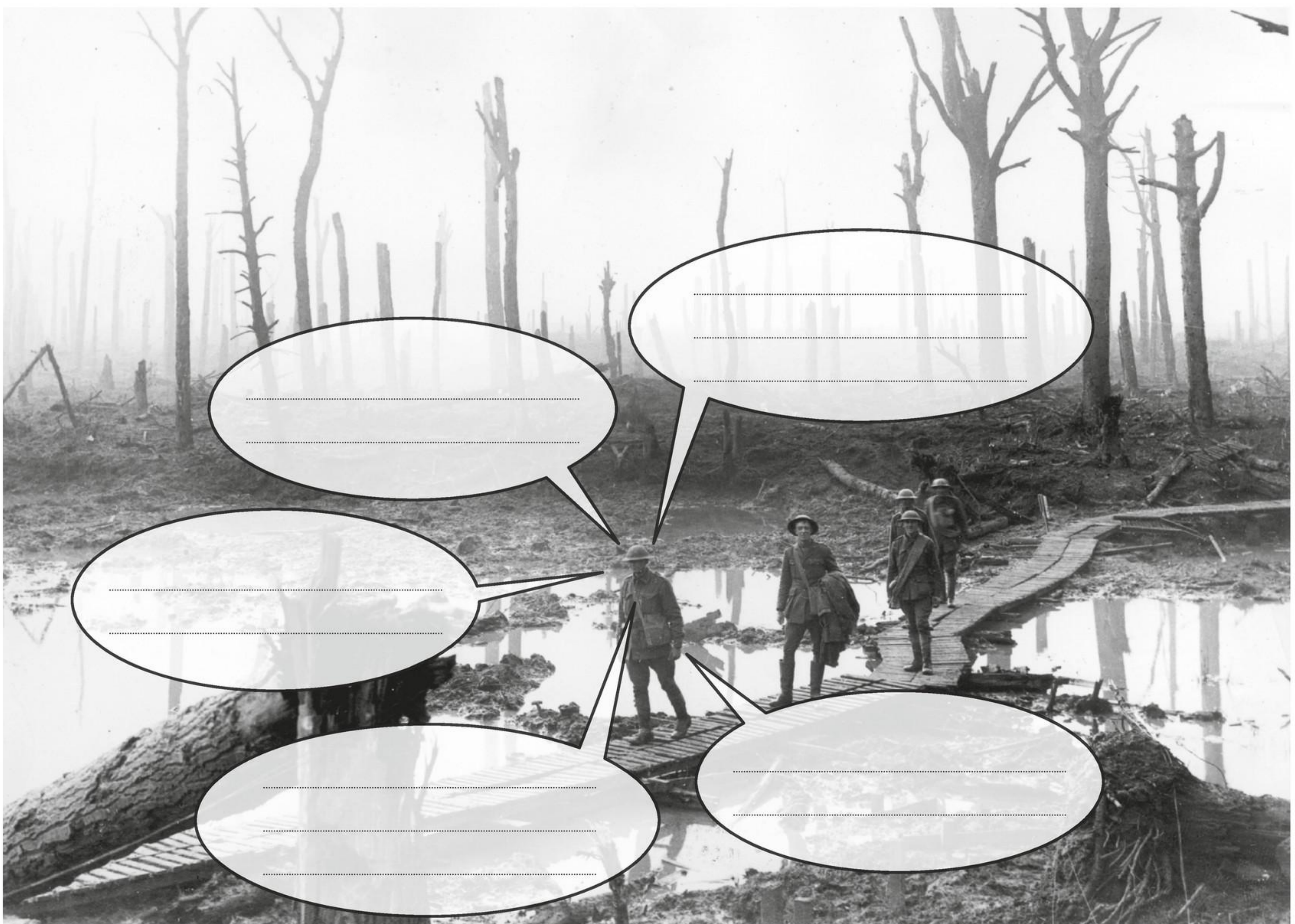
.....

.....

.....

.....

.....

§3 Wereldcrisis

Bron 1 Een sloppenwijk in de Verenigde Staten, jaren 1930.

Intro

‘Luister eens, Jim.’

Ik schrik me dood. Papa klinkt streng. Weet hij dat ik die kikker in Jeffs bed heb ge...?

‘Je hebt wel gehoord van de crisis, toch?’ gaat papa verder.

Ik knik. Ik ben al 5 jaar. Ik weet heus wel dat papa elke ochtend weggaat om werk te zoeken. Wanneer hij terugkomt, kijkt hij altijd verdrietig. ‘Heel Amerika gaat naar de knoppen’, zegt papa. ‘Straks sterven we van de honger! Daarom verhuizen we naar de stad. Daar is meer kans op werk. Of we gaan bedelen, dat kan iedereen. Zelfs jij en Jeff.’

Papa pakt mijn jas. ‘Er staat een goederentrein klaar bij het station. Als we snel zijn, kunnen we mee zonder dat iemand ons ziet.’

De vraag van deze paragraaf is:

Wat gebeurde er na de Eerste Wereldoorlog?

1 Gebruik bron 1. Welke namen uit de intro passen bij de mensen die je ziet? Schrijf de naam bij het juiste nummer. Kies uit: *Jeff* • *Jim* • *mama* • *Mike* • *papa*.

- 1
- 2
- 3

2 Lees het eerste stuk van de intro nog eens. Waarom spreekt zijn vader Jim streng toe?

- A Hij is boos omdat Jim zijn kamer niet opruimt.
- B Hij is heel bezorgd over hun leven in Amerika.
- C Hij weet van de kikker in het bed van Jeff.
- D Hij wil niet verhuizen naar de stad.

3 Waarom wil de vader van Jim naar de stad verhuizen? Streep de foute woorden door. Hij *kan geen werk vinden / wil ander werk*. Dat komt door de *crisis / oorlog*. In *de stad / een dorp* zijn misschien *leukere / meer* banen.

4 Welke drie uitspraken horen bij Jim?

- A 'Amerika gaat naar de knoppen!'
- B 'Hij deed een kikker in mijn broek!'
- C 'Iedereen kan gaan bedelen.'
- D 'Ik ben al 5 jaar.'
- E 'Ik schrik me dood!'
- F 'Papa is verdrietig, want hij kan geen werk vinden door de crisis.'
- G 'Straks sterven we nog van de honger!'

5 Waarom gaat het gezin van Jim met een goederentrein naar de stad? Zet de volgende zinnen in de goede kolom:

- *Er bestaan nog geen treinen voor personen.*
- *Ze hebben geen geld voor de gewone trein.*
- *Zo is de rit lekker spannend.*
- *Zo kunnen ze stiekem met de trein mee.*

Waar	Niet waar

6 Gebruik bron 1. Vul de ontbrekende woorden in. Kies uit: *bedelen* • *planken* • *sloppenwijk* • *spelen* • *stenen* • *werkloos*. Eén woord blijft over.

De kinderen zijn aan het

Hun ouders zijn

Daarom wonen ze aan de rand van een stad, in een Hun huisje is gemaakt van Ze hebben geen geld voor een huis.

7 In een sloppenwijk leven mensen in armoede. Teken of plak hieronder vier dingen die je zeker niet zult vinden in een sloppenwijk.

A Het einde van de oorlog

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe de oorlog in Europa eindigde.

Leertekst

In november 1918 eindigde de Eerste Wereldoorlog: de vechtende landen sloten een wapenstilstand. Daarna werd er gepraat over vrede. De winnaars van de oorlog wilden niet dat Duitsland nog een keer een oorlog kon beginnen. Daarom straffen ze Duitsland hard in het **Verdrag van Versailles**. Dat is het verdrag dat in 1919 gesloten werd tussen de winnaars van de oorlog en Duitsland.

De belangrijkste afspraken in het verdrag waren:

- Duitsland kreeg de schuld van de oorlog.
- Duitsland moest 132 miljard euro in goud aan de winnaars van de oorlog betalen. Dit geld was nodig om de schade in

Frankrijk en België te herstellen.

- Duitsland raakte veel grondgebied en al zijn koloniën kwijt.
- Het Duitse leger mocht niet groter zijn dan 100.000 soldaten.
- Duitse soldaten mochten niet in het grensgebied met Frankrijk en België komen.

Veel Duitsers vonden het Verdrag van Versailles oneerlijk. Ze waren ook boos op hun regering, die het verdrag had ondertekend. De winnaars van de oorlog dachten dat ze met het Verdrag van Versailles de problemen in Europa hadden opgelost. Maar al snel ontstonden er nieuwe problemen.

8 (t) Wat is een wapenstilstand?

.....
.....

9 Hoe eindigde de Eerste Wereldoorlog? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.

- A De landen gingen praten over vrede.
- B De vechtende landen sloten een wapenstilstand.
- C Duitsland werd hard gestraft.
- D Veel Duitsers waren boos over het verdrag, ze vonden het oneerlijk.

De goede volgorde is:

10 a Hoe heet het verdrag dat aan het einde van de Eerste Wereldoorlog werd gesloten?

.....

b Om welke reden werd Duitsland zwaar gestraft na de oorlog?

.....
.....
.....

11 Gebruik bron 2.

- a Volgens het Verdrag van Versailles was Duitsland het meest schuldig aan de Eerste Wereldoorlog. Zet rechte streepjes in Duitsland.

b Volgens het Verdrag van Versailles hadden Frankrijk en België het meest geleden door de Eerste Wereldoorlog. Zet schuine streepjes in Frankrijk en België.

Bron 2

12 Wat wilden Frankrijk en Groot-Brittannië met de afspraken bereiken? Maak de juiste combinaties.

- A** Duitsland mag geen gevaar zijn voor Frankrijk.
- B** Duitsland mag geen grondstoffen in andere werelddelen bezitten.
- C** Duitsland mag nooit meer oorlog kunnen voeren.
- D** Duitsland moet de schade herstellen die door de oorlog is ontstaan.
- 1** Duitsland mag geen soldaten hebben in de grensgebieden.
- 2** Duitsland moet geld betalen aan de winnaars van de oorlog.
- 3** Duitsland moet zijn koloniën afstaan.
- 4** Het Duitse leger mag niet meer dan 100.000 soldaten hebben.

A hoort bij
 B hoort bij
 C hoort bij
 D hoort bij

13 a Voor het maken van wapens zijn grondstoffen nodig. Door welke straf was het voor Duitsland na 1919 moeilijker om wapens te maken?

- A Duitsland moest 132 miljard euro in goud betalen.
- B Duitsland raakte grondgebied en koloniën kwijt, waar veel grondstoffen waren.
- C Het Duitse leger mocht niet groter zijn dan 100.000 soldaten.

b Van welke straf uit het Verdrag van Versailles had de Duitse bevolking het minste last?

- A Duitse soldaten mochten niet in het grensgebied met Frankrijk en België komen.
- B Duitsland moest 132 miljard euro in goud betalen.
- C Duitsland raakte grondgebied en zijn koloniën kwijt.
- D Het Duitse leger mocht niet groter zijn dan 100.000 soldaten.

14 a Wat vond het Duitse volk van het Verdrag van Versailles? Vul de zin aan.

De Duitse regering tekende het verdrag, maar het Duitse volk

.....

b Bedenk welk probleem kon ontstaan tussen Duitsland en andere Europese landen na het tekenen van het Verdrag van Versailles.

.....

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom er een grote economische crisis begon.

Leertekst

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bloeide de economie van de Verenigde Staten op. In Europa lag door de oorlog de productie van voedsel en allerlei spullen vrijwel stil. De Verenigde Staten konden daardoor veel voedsel en goederen aan Europa verkopen. In de jaren 1920 groeide de Amerikaanse economie verder. Amerikanen kochten graag spullen. Om ook luxegoederen te kunnen kopen, zoals een auto, leenden veel Amerikanen geld bij een bank. Ook veel bedrijven leenden geld. Daarmee kochten ze machines of bouwden ze nieuwe fabrieken. Zo konden ze nog sneller, meer en goedkoper produceren – en dus meer winst maken. Bedrijven verkochten ook aandelen om aan geld te komen. Alle mensen die een aandeel kochten, kregen een stukje van het bedrijf in bezit. Ze deelden dan mee in

de winst. Als het goed ging met het bedrijf, werden de aandelen meer waard. In 1929 kwam er een einde aan de groei van de Amerikaanse economie. Bedrijven verkochten minder producten en maakten minder winst. Veel Amerikanen wilden hun aandelen verkopen. Op één dag werden miljoenen aandelen te koop aangeboden. Hierdoor daalde de prijs van de aandelen en waren ze bijna niets meer waard. Dat had grote gevolgen. Banken en burgers die aandelen hadden gekocht, waren hun geld kwijt. Bedrijven verkochten daardoor nog minder producten. Veel bedrijven moesten sluiten en mensen raakten hun baan kwijt. De Verenigde Staten raakten zo in een diepe **economische crisis**. Dat is een periode waarin het slecht gaat met de economie en waarin veel mensen werkloos zijn.

15 a In welk werelddeel bloeide de economie op door de Eerste Wereldoorlog?

- A In Afrika.
- B In Azië.
- C In Europa.
- D In Noord-Amerika.

b Tussen 1914 en 1918 werd in Europa veel minder geproduceerd. Wat was daarvoor de reden, denk je? Vul de zinnen aan.

Er werd minder voedsel verbouwd, want

.....
.....
.....

Er werden minder spullen gemaakt, want

.....
.....
.....
.....
.....

- 16** (t) Wat is een aandeel?
- A Een bewijs dat je een stukje van een bedrijf hebt gekocht.
 - B Een lening bij een Amerikaanse bank.
 - C Een manier om veel geld te verdienen.

17 a (t) In tekst B ‘Van oorlog naar wereldcrisis’ staan twee manieren waarop bedrijven aan geld kwamen. Onderstreep deze twee manieren.

b Wanneer krijgen kopers geld voor hun aandelen?

.....

18 Wat zijn drie voorbeelden van luxeproducten die Amerikanen in de jaren 1920 kochten met geleend geld?

- A Auto.
- B Brood.
- C Broodrooster.
- D Drinkwater.
- E Radio.

19 Wanneer groeide de economie van de Verenigde Staten? En wanneer was er een crisis?

	Groei	Crisis
1914-1918		
1918-1928		
Na 1929		

20 (t) Wat is een economische crisis?

.....

21 Wat gebeurde er met de economie in de Verenigde Staten? Zet de zinnen in de goede volgorde, zodat het een kloppend verhaal wordt.

- A** Er kwam een einde aan de groei. In 1929 stortte de economie in.
- B** Maar veel mensen en bedrijven leenden geld om spullen en aandelen te kopen.
- C** Na de Eerste Wereldoorlog ging het goed met de Amerikaanse economie.
- D** Veel mensen verloren daardoor hun werk en hun huis.

De goede volgorde is:

22 Gebruik bron 3.

a Wanneer is deze foto gemaakt?

Deze foto is gemaakt *vóór* / *tijdens* / *na* de economische crisis, want

.....

b Om welke reden is de auto nog maar 100 dollar waard?

- A Als er veel vraag is, is de prijs van spullen laag.
- B Dat was in de jaren 1920 een heel normale prijs voor een auto.
- C Heel veel mensen probeerden spullen te verkopen om hun schulden af te lossen.

Bron 3

Leerdoel

Ik kan uitleggen waarom er in Duitsland grote problemen ontstonden.

Leertekst

De Amerikaanse economische crisis was in de hele wereld merkbaar. Omdat landen veel met elkaar handelden, verspreidde de crisis zich snel. Ook in Duitsland waren de gevolgen van de economische crisis groot. De Verenigde Staten hadden in de jaren 1920 veel geld geleend aan Duitsland om te helpen bij de opbouw van de economie. Dat geld wilden de Amerikanen na 1929 terug. De Duitse economie stortte hierdoor in.

In 1932 was ongeveer een op de drie arbeiders in Duitsland werkloos. Steun

van de overheid kreeg de Duitse bevolking niet. Daar was geen geld voor. Veel mensen leefden daardoor in armoede. Ze verloren alle hoop op een betere toekomst. Ook hun vertrouwen in de Duitse regering verdween. Sommige politieke partijen beloofden een oplossing voor de crisis, de werkloosheid en de armoede. Deze partijen werden daardoor steeds populairder bij de bevolking. Bij de verkiezingen in 1932 behaalden ze veel stemmen. Adolf Hitler was de leider van een van die partijen.

- 23** Om welke reden was de Amerikaanse economische crisis ook merkbaar in Europa?
- A Amerikaanse bedrijven verkochten geen spullen meer in Europa.
 - B De Verenigde Staten en Europa handelden plotseling minder met elkaar.
 - C Er was in Europa net een oorlog geweest.
 - D Europa had veel geld uitgeleend aan de Verenigde Staten.

- 24 a** Om welke reden kwam de economische crisis van 1929 in Duitsland extra hard aan?
-
-
-

b Welke zinnen gaan over de oorzaken (O) van de crisis in de jaren 1930? En welke over de gevolgen (G)? Zet een O of een G vóór elke zin.

- Bedrijven verkochten minder: daardoor wilden velen hun aandelen verkopen.
- Het vertrouwen in de regering verdween.
- Veel mensen in de VS en Duitsland werden werkloos.
- Mensen verloren de hoop op een betere toekomst.
- Producten en aandelen werden gekocht met geleend geld.

25 Gebruik bron 4. Ook in Nederland was er een economische crisis.

a Streep de foute woorden door.

Het gezin van een werkende had in de jaren 1930 per week gemiddeld 17 gulden meer te besteden dan het gezin van een werkloze. Het gezin van een werkloze moest daardoor bijvoorbeeld flink bezuinigen op *huur / kleding en spullen* en moest *een goedkopere auto rijden / goedkoper voedsel kopen*.

b Aan welke dingen geef jij nu wekelijks geld uit? Noem drie zaken waarvoor werklozen in de jaren 1930 écht te weinig of geen geld hadden.

.....

.....

Bron 4 Het bedrag in guldens dat twee Amsterdamse gezinnen in de jaren 1930 per week konden uitgeven.

	Werkenden	Werklozen
Inkomsten	36,00	19,00
Huur	6,50	6,00
Kleding	3,00	1,00
Spullen	1,50	0,25
Voedsel	12,50	8,00
Overige	11,50	3,75
Uitgaven	35,00	19,00

26 Hitler beloofde de Duitsers dat hij de werkloosheid zou oplossen. Waarom werd hij door die belofte heel populair? Streep de foute woorden door.

De werkloosheid in Duitsland nam door de economische crisis snel *af / toe*. De Duitse bevolking geloofde *wel / niet* dat de regering de problemen op zou lossen.

27 De Duitse regering had geen geld om de problemen op te lossen. Om welke andere reden vertrouwde de Duitse bevolking haar leiders niet meer?

- A Ze hadden het Verdrag van Versailles getekend.
- B Ze hadden veel geld geleend van de Verenigde Staten.
- C Ze hadden veel geld uitgeleend aan Frankrijk en kregen dat niet terug.

Crisis in Nederland

De Amerikaanse economische crisis was in de hele wereld merkbaar. Ook in Nederland raakten veel mensen werkloos. Ze kregen een beetje hulp van de regering. Die controleerde ook streng of je niet stiekem wat bijverdiende. Die situatie duurde bijna tien jaar. Daarna brak de Tweede Wereldoorlog uit.

De vraag is:

Wat deed de Nederlandse regering om werkloos geraakte mensen te helpen?

Bron 5 Percentage werklozen in Nederland.

Jaar	Werkloosheid
1929	6%
1931	10%
1933	18%
1935	19%

Bron 6 Een werkloze vertelt over het leven tijdens de crisis.

Er zijn bij ons nooit ambtenaren geweest. Maar ik weet het van kennissen. Zij hadden geen winterkleden meer en vroegen om hulp bij de gemeente. Dan kwam er een ambtenaar. Ik was er zelf bij. Ze moesten hun kast openmaken en de ambtenaren vroegen dan: 'Van wie is dit, van wie is dat?' Dat werd op stapeltjes gelegd. Vaak zeiden ze dan dat je geen extra kleden nodig had [en dus kreeg je geen geld om kleden te kopen]. Zo ging dat. Alles werd precies gecontroleerd.

Bron 7 De overheid bedacht projecten waaraan werklozen moesten werken in ruil voor een klein beetje geld.

28 Gebruik bron 5.

- a** Werden er na 1930 meer of minder mensen werkloos?
- A Het aantal werklozen bleef gelijk.
- B Het aantal werklozen daalde.
- C Het aantal werklozen steeg.
- b** Gebruik je antwoord bij vraag a. Streep het foute woord door.
- De regering was na 1930 steeds *meer / minder* geld kwijt aan uitkeringen aan werklozen.

- 29** Gebruik bron 6 en 7. Werklozen kregen een uitkering van de regering. Kregen ze veel geld? Streep de foute woorden door.
- De werklozen in bron 6 hadden meestal *wel / niet* genoeg kleden. De regering gaf *graag / zo min mogelijk* geld aan werklozen om nieuwe kleden te kopen.
- De werklozen in bron 7 *kregen / moesten* werken voor geld van de regering.

30 Welke stukken zijn horen bij elkaar? Maak de juiste combinaties.

- A** In 1918 kwam er na vier jaar
- B** De overwinnaars straffen Duitsland hard in
- C** Amerikanen en Amerikaanse bedrijven leenden
- D** De economie van Amerika
- E** Burgers die aandelen hadden gekocht,
- F** Omdat landen over de hele wereld met elkaar handelden,
- G** In Duitsland was in 1932
- H** Adolf Hitler was de leider
- 1** een einde aan de Eerste Wereldoorlog.
- 2** een op de drie arbeiders werkloos.
- 3** geld om spullen of machines te kopen.
- 4** het Verdrag van Versailles.
- 5** raakte in 1929 in een diepe crisis.
- 6** raakten hun geld kwijt.
- 7** van een van de politieke partijen die een oplossing beloofden voor de crisis.
- 8** verspreidde de crisis zich snel.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

D hoort bij

E hoort bij

F hoort bij

G hoort bij

H hoort bij

31 Stel je voor dat Nederland in net zo'n grote crisis raakt als de wereld in 1929.

a Waar zou je dan het meest bang voor zijn?

Teken dat.

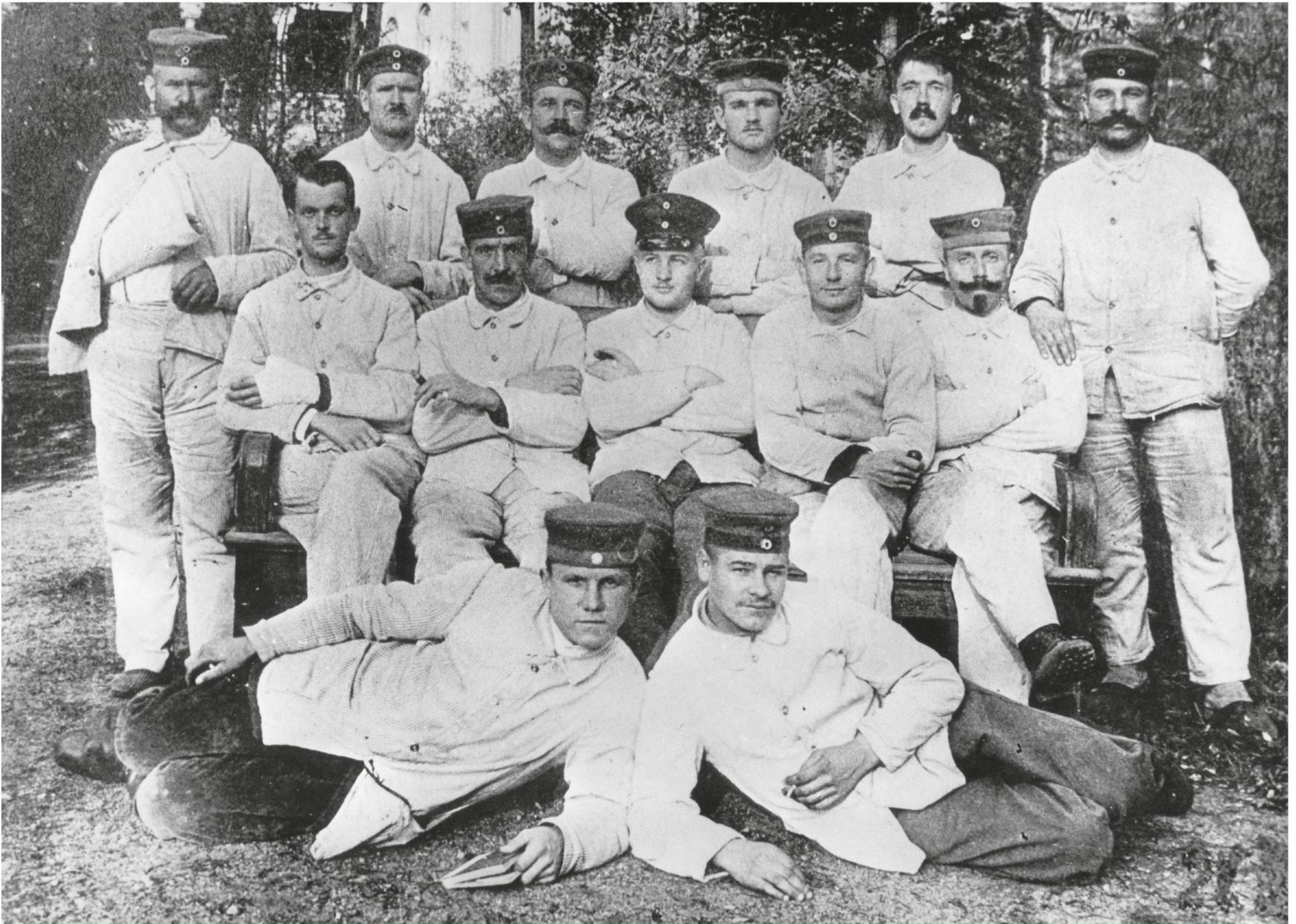
b Waarom zou je daar het meest bang voor zijn?

Omdat

.....

.....

§4 Hitler aan de macht

Bron 1

Intro

'Ik ben Adolf Hitler, geboren in Oostenrijk in 1887. Ik ben een belangrijk mens. Ik ga de wereld veranderen! Maar niemand gelooft me. Ze willen me niet eens aannemen op de kunstacademie! Terwijl ik toch duidelijk een enorm schildertalent heb. Maar ze krijgen mij niet klein! Ik woon nu in Duitsland; dit is het machtigste land van de wereld en daar hoor ik thuis. Al kan ik nergens werk vinden en leef ik als een straatjongen. Er zijn grote veranderingen aan de gang.

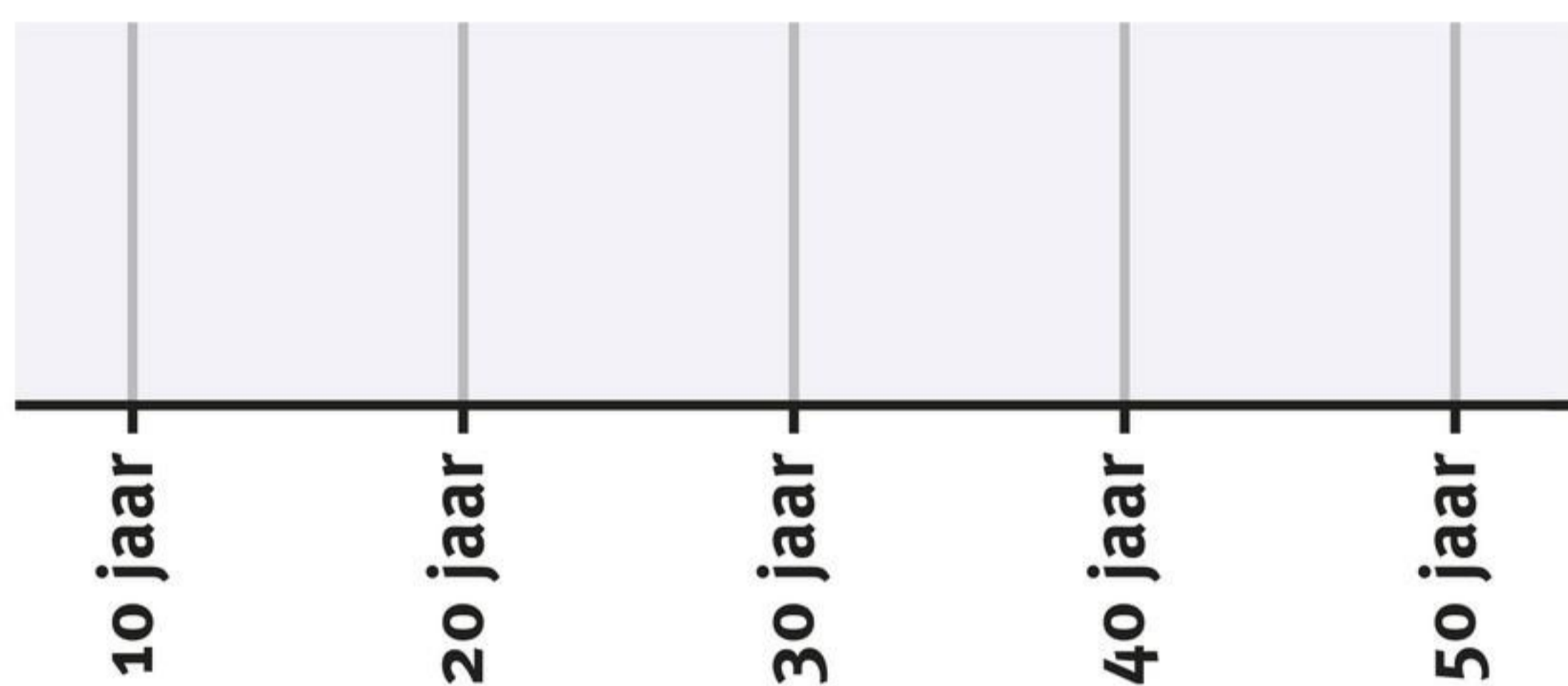
De oorlog is begonnen, dat is geweldig! Ik weet wat me te doen staat: ik ga meevechten. En ik word de beste militair die ooit heeft bestaan. Iedereen op aarde zal mijn naam onthouden. Voor eeuwig en altijd!'

*De vraag van deze paragraaf is:
Wat wilden de fascistten bereiken?*

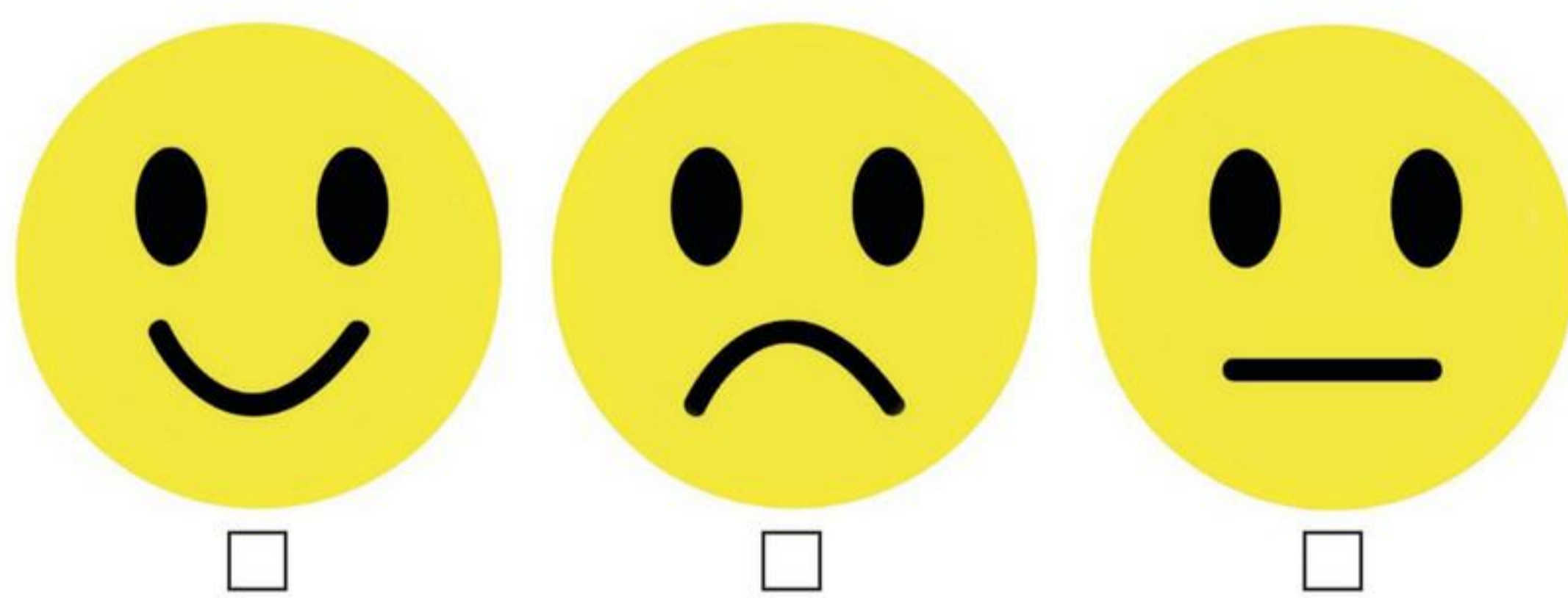
1 Gebruik bron 1.

- a Eén van de mensen op deze foto is Hitler. Omcirkel hem.
- b Met wie staat Hitler op de foto?
- A Met andere studenten van de kunstacademie.
 - B Met bevriende straatjongens.
 - C Met soldaten in de Eerste Wereldoorlog.
 - D Met soldaten in de Tweede Wereldoorlog.

2 De Eerste Wereldoorlog begon in 1914. Hoe oud was Hitler toen? Kleur zijn leeftijd in op de balk.

3 a Wat vond Hitler ervan dat de oorlog uitbrak? Zet een kruisje bij de juiste afbeelding.

b Waarom vond hij dat?

.....

.....

.....

.....

4 Welke dingen gingen goed voor Hitler? En welke niet? Zet de volgende woorden in de juiste kolom: *kunstacademie* • *oorlog* • *werk vinden* • *zelfvertrouwen*.

Goed	Niet goed

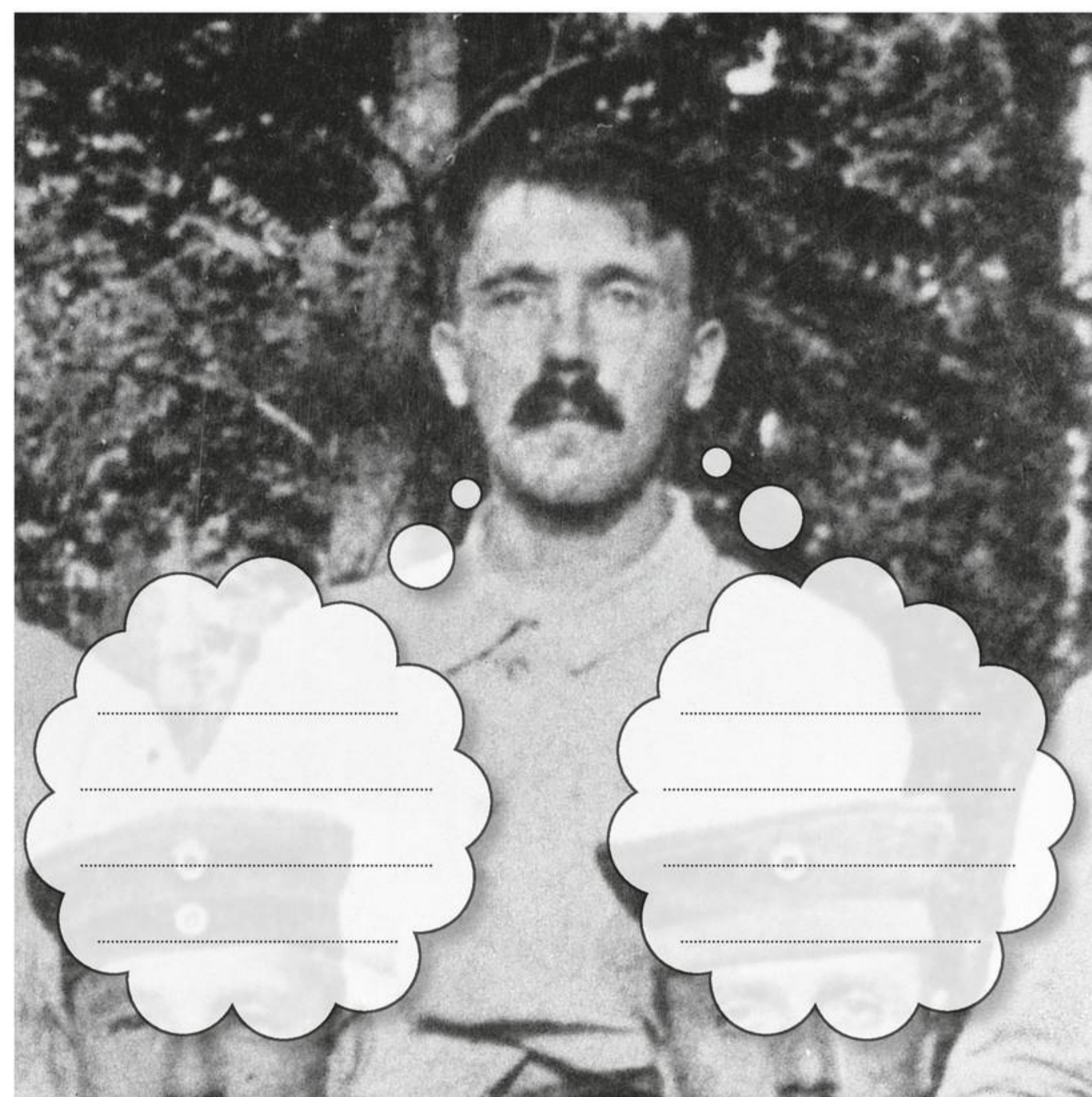
5 Hitler was geboren in Oostenrijk, maar hij vond dat hij thuishoorde in Duitsland. Waarom? Vul de zin aan.

Hitler vond Duitsland

.....

6 Welke gedachten passen bij Hitler? Schrijf twee zinnen in de gedachtewolken. Kies uit:

- *Iedereen is altijd beter dan ik.*
- *Iedereen op aarde zal mijn naam onthouden.*
- *Ik hoop dat de oorlog snel voorbij is.*
- *Ik word de beste militair die ooit heeft bestaan.*

Leerdoel

Ik kan uitleggen wat de fascistten wilden.

Leertekst

Na de Eerste Wereldoorlog ontstonden in veel Europese landen economische en politieke problemen. Ten eerste hadden veel landen door de oorlog hoge schulden. Een tweede probleem was dat veel mensen werkloos waren. Ten derde was er te weinig geld om de schade van de oorlog te herstellen. In veel landen was het algemeen kiesrecht ingevoerd. Daardoor was het bestuur van die landen democratischer geworden. Maar de gekozen regeringen konden al die grote problemen niet oplossen. Veel mensen kregen daardoor minder vertrouwen in de politieke partijen. Ook Italië had al deze problemen. Daar ontstond het **fascisme**. Dat is een beweging die een sterke leider wil en alle

tegenstanders uitschakelt. Volgens fascistten was de democratie de oorzaak van veel problemen. Ze vonden dat er veel te veel gepraat werd en dat er te weinig aan de problemen werd gedaan. Als de fascistten de macht hadden, zou dat heel anders gaan. De ideeën van het fascisme zijn:

- Er moet een sterke leider zijn, die snel besluiten kan nemen.
- Het volk moet één zijn. Tegenstanders van het fascisme moeten hard worden aangepakt.
- Fascisten zijn fanatieke nationalistten en willen een groot en machtig land.
- Geweld is een goed middel om iets te bereiken. Het leger, uniformen en wapens zijn belangrijk.

7 t In tekst A 'Onrust in Europa' staan drie problemen die veel Europese landen hadden na de Eerste Wereldoorlog. Onderstreep de drie zinnen waarin deze problemen staan.

- 8 a t Wat houdt het algemeen kiesrecht in?
- A Dat alleen rijke mannen mogen stemmen.
 - B Dat de regering voor iedereen moet zorgen.
 - C Dat iedere volwassene mag stemmen.
 - D Dat vrouwen voor hun eigen inkomen moeten zorgen.

b Streep de foute woorden door.

Na de Eerste Wereldoorlog kwam er in veel Europese landen *algemeen kiesrecht* / *een koning*. Veel landen waren daardoor voor het eerst een echte *democratie* / *monarchie*. Voortaan mochten *alle mensen* / *alleen de koning en de adel* / *alleen rijke mensen* kiezen welke partij het land moet besturen.

- 9 a** (t) Welke nieuwe politieke beweging ontstond in Italië na de Eerste Wereldoorlog?
-
- b** Wat vonden aanhangers van deze politieke beweging verkeerd aan een democratie?
-
-
-

- 10** Na 1929 werd het fascisme in Europa veel populairder. Wat was daarvoor de reden? Maak de juiste combinaties.
- A** In 1929
- B** De democratische regeringen van Europese landen
- C** De fascistten beloofden
- 1** begon een wereldwijde economische crisis.
- 2** dat een sterke leider de problemen snel zou oplossen.
- 3** konden de problemen niet oplossen.
- A hoort bij
- B hoort bij
- C hoort bij

- 11** (t) Wat is nationalisme?
- A Een gebied in een ander werelddeel dat door een Europees land is veroverd en wordt bestuurd.
- B Een grote liefde voor je eigen land, taal, geschiedenis en cultuur.
- C Het willen veroveren van en heersen over zoveel mogelijk gebied.

- 12** Hieronder staat een aantal ideeën van de fascistische leider van Italië. Welk idee past bij welk voorbeeld? Maak de juiste combinaties.
- A** Een sterke leider
- B** Eenheid onder het volk
- C** Geweld gebruiken
- D** Nationalisme
- 1** De leider laat zich 'il duce' (de leider) noemen en krijgt alle macht in zijn partij.
- 2** De leider richt knokploegen op: de leden dragen allemaal een zwart hemd en wapens.
- 3** De leider wil Italië weer even machtig maken als het Romeinse Rijk.
- 4** Tegenstanders moeten uitgeschakeld worden.
- A hoort bij
- B hoort bij
- C hoort bij
- D hoort bij

- 13** Gebruik bron 2 en ook tekst A 'Onrust in Europa'. Welk kenmerk van het fascisme past het beste bij de foto?
-
-

Bron 2 Mensen groeten hun leider, Adolf Hitler.

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe Hitler aan de macht kwam.

Leertekst

In Duitsland werd Adolf Hitler de leider van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij, de NSDAP. Vooral werklozen en eigenaren van grote bedrijven steunden de ideeën van de NSDAP. De aanhangers van deze partij werden **nationaalsocialisten** of **nazi's** genoemd. Net als de Italiaanse fascistten wilden de nazi's een sterke leider, geweld gebruiken en tegenstanders uitschakelen.

Bij de verkiezingen in 1932 werd de NSDAP de grootste partij van Duitsland. Hitler werd de leider van deze nieuwe regering. Maar daarmee was Hitler niet tevreden: hij wilde alle macht. Hitler bedreigde de

leden van andere partijen zo erg, dat ze een wet aannamen die hem veel meer macht gaf. Daarna verbood hij direct alle politieke partijen, behalve de NSDAP. Zo kreeg Hitler als leider van de NSDAP in 1933 alle macht. Duitsland was nu een **dictatuur**. Dat betekent dat één persoon of een kleine groep de macht in handen heeft en daarbij vaak geweld gebruikt.

Mensen die kritiek hadden op de nazi's werden opgesloten in kampen. Zo zorgde Hitler ervoor dat mensen zich niet tegen hem durfden te verzetten. De meeste Duitsers hielden voortaan hun mond dicht: kritiek geven op Hitler en zijn partij was levensgevaarlijk.

14 a Hoe heette de nationalistische partij in Duitsland?

.....
.....
.....

b **t** Wat is een nazi?

- A Een idee van Hitler.
- B Een lid van de politieke partij van Hitler.
- C Een slecht mens volgens Hitler.
- D Een tegenstander van Hitler.

15 **t** Wat is een parlement?

- A Een baas van een land die met geweld de macht heeft gekregen.
- B Een groep mensen die is gekozen om het land te besturen.
- C Iemand die de baas van het land is omdat een van zijn of haar ouders dat ook was.

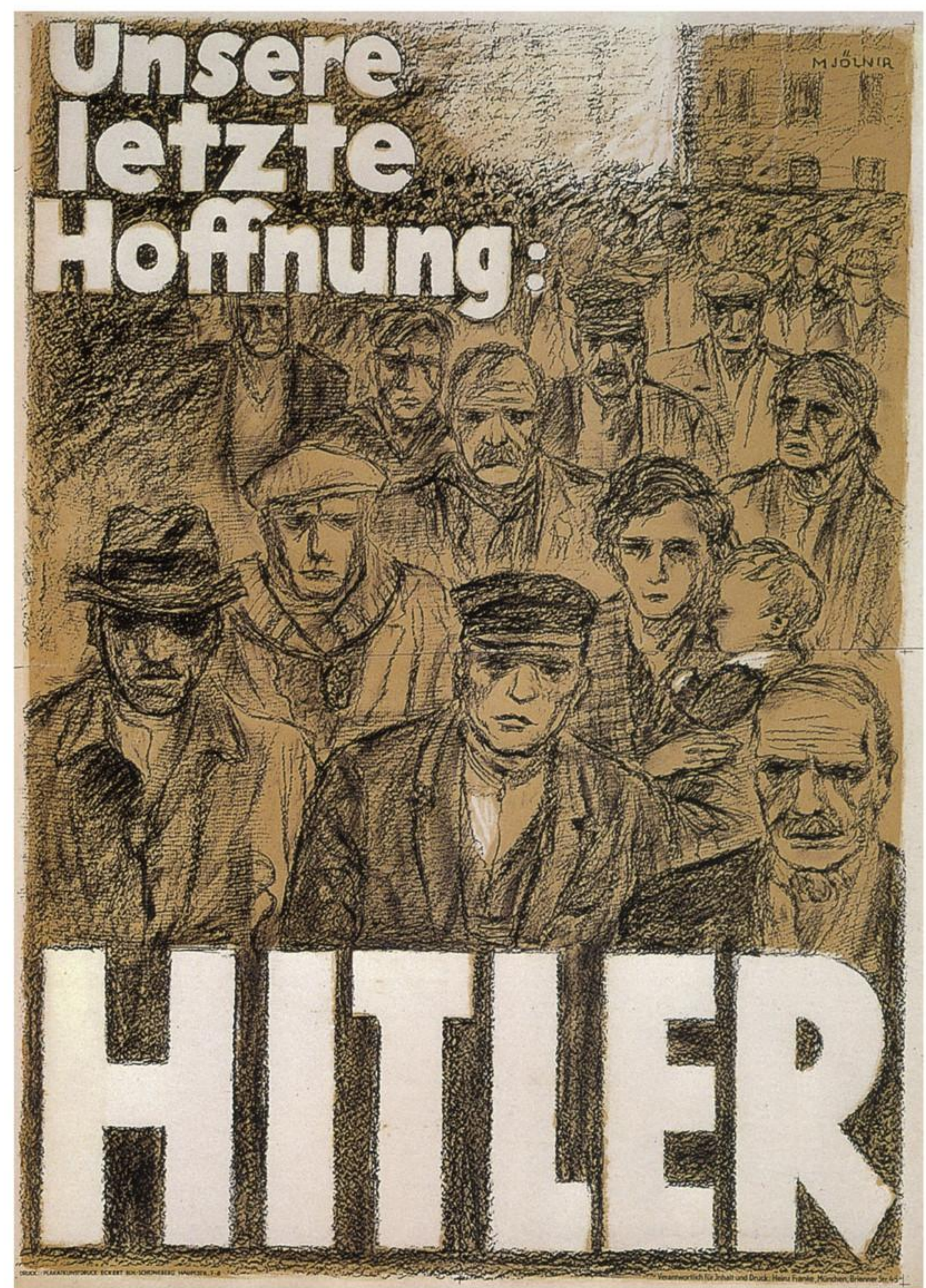
- 16 a** Hoe kwam Hitler aan de macht? Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.
- A** De NSDAP wordt bij verkiezingen de grootste partij van Duitsland.
 - B** Duitsland raakt in een grote economische crisis.
 - C** Het parlement stemt in met een wet die Hitler alle macht geeft.
 - D** Hitler verbiedt alle politieke partijen, behalve de NSDAP.

De goede volgorde is:

- b** Maak de zin kloppend.
 Hitler kwam in 1933 *wel / niet* eerlijk aan de macht, want
-
-
-

- 17 a** (t) Wat is een dictatuur?
-
-
-
- b** Leg uit dat Duitsland na 1933 een dictatuur was.
-
-
-
-
-

- 18** Gebruik bron 3. Ook in Duitsland kregen mensen te maken met de economische crisis.
- a** Hoe zien de mensen op deze poster eruit?
-
-
- b** Op de poster staat: 'Onze laatste hoop is Hitler.' Waar hoopten deze mensen op?
-
-
-

Bron 3 Een verkiezingsposter van de NSDAP uit 1932. Op de poster staat: 'Onze laatste hoop is Hitler.'

Leerdoel

Ik kan uitleggen hoe Hitler over Joden dacht.

Leertekst

Een belangrijk onderdeel van het nationaalsocialisme van Hitler was Jodenhaat of **antisemitisme**. **Joden** leefden in het Midden-Oosten, maar moesten lang geleden naar andere landen vluchten. Hitler gaf de Joden de schuld van alle problemen in Duitsland, zoals het verlies van de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis.

Jodenhaat was niet nieuw. In het christelijke Europa kregen Joden vaak de schuld van rampen en werden ze vanwege hun Joodse geloof gediscrimineerd. Hitlers Jodenhaat ging nog verder. Hitler en de nationaalsocialisten beweerden dat er

betere en mindere mensen bestaan. Hitler zei dat het Germaanse ras het beste en sterkste ras was. Joden, Roma en Sinti (rondtrekkende volken), gehandicapten en homoseksuelen waren volgens hem mindere mensen en verzwakten het Duitse volk. Hitler wilde ook niet dat rassen zich mengden: het Duitse ras moest zuiver blijven.

Er was nog een derde reden voor Hitlers Jodenhaat: zijn nationalisme. Veel Joden en Sinti hadden een ander geloof dan veel andere Duitsers. Sommige Joden en ook Roma hadden eigen gewoonten en een eigen taal. Daarom waren zij volgens Hitler geen echte Duitsers.

- 19 a (t) Wat is een ander woord voor Jodenhaat?
.....
- b Zijn de uitspraken juist of onjuist?
In de jaren 1930 kregen Joden voor het eerst te maken met Jodenhaat: *juist / onjuist*
Hitler onderscheidde betere en mindere mensen: *juist / onjuist*
Roma hadden dezelfde geschiedenis, cultuur en taal als andere Duitsers: *juist / onjuist*
Door nationalisme begrepen de Duitsers de Duitse Joden beter: *juist / onjuist*

- 20 Welke twee problemen waren volgens Hitler de schuld van Joden?
.....
.....
.....
- 21 (t) In tekst C ‘Antisemitisme’ staan drie redenen voor de Jodenhaat van de nationaalsocialisten. Onderstreep de zinnen waarin deze redenen staan.

22 a (t) Wie worden bedoeld met het Germaanse ras?

- A Duitsers.
- B Gehandicapten.
- C Homoseksuelen.
- D Joden.
- E Roma en Sinti.

b Wie hoorden er volgens de nationaalsocialisten bij de betere mensen en wie bij de mindere mensen?

	Betere mensen	Mindere mensen
Duitsers		
Gehandicapten		
Homoseksuelen		
Joden		
Roma en Sinti		

23 Maak de juiste combinaties.

- A** De nazi's vonden het Germaanse ras het beste ter wereld.
 - B** Duitsers leefden na 1933 in een dictatuur.
 - C** Joden kregen in het verleden vaker de schuld van problemen.
- 1** Daardoor was het moeilijk om te protesteren tegen het idee van sterke en zwakke rassen.
 - 2** Dat is een kenmerk van het idee dat er betere en mindere mensen zijn.
 - 3** Dat laat zien dat er al antisemitisme bestond vóór Hitler.

A hoort bij

B hoort bij

C hoort bij

24 Gebruik bron 4. Dit bord hing aan een Duitse winkel. Wat staat erop?

- A Joden mogen in deze winkel bedienen.
- B Joden worden hier geholpen.
- C Joden worden hier gelijk behandeld.
- D Joden worden hier niet geholpen.

Bron 4

25 Vanaf 1935 verbood Hitler huwelijken tussen Joodse en andere Duitsers. Leg uit dat dat besluit past bij het idee van de nationaalsocialisten dat er betere en mindere mensen zijn.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Vaardigheid: oorzaken en gevolgen

Leerdoel

Ik kan het verschil uitleggen tussen een oorzaak en een gevolg van een historische gebeurtenis.

Uitleg Wanneer is iets een oorzaak en wanneer een gevolg?

Bij geschiedenis is het belangrijk dat je weet waarom iets gebeurd is. Iets gebeurt nooit zomaar. Er is altijd een **oorzaak**. De gebeurtenis zorgt vaak voor een verandering. Dat is een **gevolg**. Bijvoorbeeld: op de weg liggen spijkers. Je fietst door de spijkers en pang! Je band klapt.

Oorzaak	Gebeurtenis	Gevolg
	Je hebt niet kunnen leren voor de toets.	
	Je komt te laat op school.	
	Je fiets is weg.	

27 Gebruik bron 5 en de leerteksten van paragraaf 3 'Wereldcrisis'. Hitler was boos over de straffen in het Verdrag van Versailles. Hieronder staan twee zinnen uit zijn toespraak. Bij welke straf uit het Verdrag van Versailles horen ze? Maak de juiste combinaties. Let op! Er blijft één straf over.

- A** Nu komt daar nog bij dat het Duitse volk niet alleen zijn eigen schulden moet betalen, maar ook nog de schulden van de rest van de wereld.
- B** Onze militaire zelfstandigheid bestaat niet meer.
- 1** Het Duitse leger mocht niet groter zijn dan 100.000 soldaten.
- 2** Duitsland moest 132 miljard euro in goud aan de geallieerden betalen.
- 3** Duitsland raakte veel grondgebied en al zijn koloniën kwijt.

A hoort bij

B hoort bij

Oorzaak		Gebeurtenis		Gevolg
spijkers op de weg	→	je fietst door de spijkers	→	een klapband

26 Gebruik de uitleg. Hieronder staan drie oorzaken en drie gevolgen. Zet ze bij de juiste gebeurtenis. Vul alleen de letters in.

Oorzaken	Gevolgen
A De trein reed niet.	D Je moet naar huis lopen.
B Je bent vergeten je fiets op slot te zetten.	E Je hebt een onvoldoende.
C Je moest plotseling weg.	F Je moet de volgende dag voor straf om 8 uur op school zijn.

Bron 5 Adolf Hitler houdt in 1922 een toespraak in München. Hij heeft het over gevolgen van het Verdrag van Versailles voor het Duitse volk.

- A Nu komt daar nog bij dat het Duitse volk niet alleen zijn eigen schulden moet betalen, maar ook nog de schulden van de rest van de wereld. De Duitsers kunnen nooit zoveel bij elkaar werken als van hen verwacht wordt.
- B Het Duitse volk is zijn zelfstandigheid helemaal kwijtgeraakt. Onze militaire zelfstandigheid bestaat niet meer.
- C Vergelijk de arbeiders in Berlijn uit 1914 eens met de arbeiders van nu. Wat is er veranderd? Ze zijn magerder geworden, ze dragen slechte kleding, ze zijn arm geworden. En kijk dan eens naar de Joden. De meesten zijn rijk en hebben al een auto.

28 Gebruik bron 5 en 6. Veel Duitsers vonden het Verdrag van Versailles oneerlijk en de oorzaak voor hun problemen.

Welke groep was volgens hen óók een oorzaak van hun problemen?

- A Arbeiders uit het buitenland.
- B De Duitse soldaten.
- C De Joden.
- D De politieagenten.

Bron 6 Een journalist die in Berlijn woont, schrijft over de onrust in zijn buurt in 1923.

Een schoenenwinkel op de hoek van de Dragonerstraße wordt geplunderd, de glasscherven van de ruiten liggen op straat. Plotseling klinkt het geluid van een politiefluitje. ‘Straat vrijmaken!’ schreeuwt een agent. De menigte loopt langzaam door. Overal hetzelfde geschreeuw: ‘Sla de Joden dood!’ Ze schreeuwen dit want ze hebben geluisterd naar leugenachtige toespraken. Uitgehongerde mensen gebruiken geweld tegen de Joden die alleen maar een armoedig winkeltje hebben in een kelder in de Dragonerstraße.

29 Gebruik bron 5 en 6.

- a Onderstreep het gedrag van de uitgehongerde mensen in bron 6.
- b Gebruik fragment C uit bron 5. Hoe past het gedrag van de uitgehongerde mensen in bron 6 bij dat fragment?
 - A Beide horen bij de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog.
 - B Beide zijn de oorzaak van het verlies van Duitsland in de oorlog.
 - C Beide zijn een gevolg van antisemitisme.
 - D Beide zijn een gevolg van het fascisme.

30 Onrust in Europa! Zoek de volgende woorden in de puzzel en streep ze door: *antisemit* • *dictatuur* • *fascisten* • *Hitler* • *Joden* • *nazis* • *NSDAP* • *Roma*.

A	F	A	S	C	I	S	T	E	N
N	T	J	L	C	N	A	Z	I	S
T	X	J	O	I	O	S	U	H	X
I	W	O	E	D	K	I	P	N	W
S	X	U	N	X	E	Y	H	S	X
E	R	K	D	M	L	N	N	D	W
M	B	G	Q	F	Y	G	A	A	Y
I	T	H	I	T	L	E	R	P	W
E	D	I	C	T	A	T	U	U	R
T	H	S	R	O	M	A	O	P	R

31 Wat riepen de fascisten en wat riepen de nationaalsocialisten? Trek een lijn van de uitspraken naar de juiste afbeelding. Vier uitspraken passen bij allebei, drie uitspraken passen alleen bij de nationaalsocialisten.

De facisten

De nationaalsocialisten

We willen een sterke leider.

Ons land is het beste.

Roma zijn geen echte Duitsers.

We haten de Joden.

Geweld is een prima middel.

We noemen ons Nazi's.

Democratie is een vies woord.

32 Gebruik bron 7. Naast de rij werklozen staat Vonne, een Joods meisje van 15 jaar. Ze woonde in 1935 met haar vader en moeder in Duitsland.

Welke gebeurtenissen zouden waar kunnen zijn? Zes antwoorden zijn goed.

- A Haar moeder schreef stukjes voor de krant, over wat ze maar wilde.
- B Haar vader werd ontslagen bij zijn bedrijf, omdat hij Joods was.
- C Haar vader werd zonder duidelijke reden opgepakt op straat.
- D Iemand riep naar haar dat ze een vijand van Duitsland was.
- E In de krant stond dat ze van een minderwaardig ras was.
- F Ze ging naar een film die tegen Hitler was.
- G Ze hoorde op de radio dat Hitler ongelijk had.
- H Ze mocht ineens niet meer naar de slager.
- I Ze mocht niet meer wandelen in het park.
- J Ze werd uitgescholden, omdat ze blond was en blauwe ogen had.

Bron 7

§5 Samenvatten

Paragraaf 2

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen wat nationalisme is.
- Ik kan uitleggen hoe de oorlog in Europa begon.
- Ik kan uitleggen wat er tijdens de oorlog gebeurde.

1 Waardoor groeide in de 19e eeuw het nationalisme onder alle volken in Europa? Vul de zinnen aan.

- 1 Kunstenaars en schrijvers
- 2 Regeringen
- 3 Op scholen

2 Hoe begon de oorlog in Europa? Vul de landen in. Kies uit: *bondgenoten* • *Europese* • *Nederland* • *Oost-Europa*.

Er ontstond een ruzie tussen landen in
 maakten hun legers klaar om te vechten.
 Bijna alle landen hadden elkaar de oorlog verklaard.
 bleef neutraal.

Paragraaf 3

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen hoe de oorlog in Europa eindigde.
- Ik kan uitleggen waarom er een grote economische crisis begon.
- Ik kan uitleggen waarom er in Duitsland grote problemen ontstonden.

3 Hoe eindigde de oorlog in Europa? Maak de tekst kloppend.

Duitsland moest *veel* / *weinig* geld aan de overwinnaars van de oorlog betalen. Na de Eerste Wereldoorlog had de Duitse regering *veel* / *weinig* geld om de economie weer op te bouwen. Daardoor leefde de Duitse bevolking in *armoede* / *welvaart*.

4 Waarom begon er in de Verenigde Staten in de jaren 1920 een grote economische crisis? Maak de tekst kloppend. Gebruik de woorden: *aandelen* • *de winst* • *een lening*.

Amerikanen kochten in de jaren 1920 *veel* / *weinig* luxeproducten. Vaak sloten mensen af om iets te kopen.
 Bedrijven verkochten
 Als het goed gaat met een bedrijf, deelt de aandeelhouder mee in

5 Waarom ontstonden er in Duitsland grote problemen? Vul de zinnen aan.

Veel Europese landen kregen ook last van de crisis, want

 Voor Duitsland waren de gevolgen van de crisis nog groter, want Amerika had veel geld

.....
.....
.....
.....

Vaardigheid

Leerdoel

- Ik kan het verschil uitleggen tussen een oorzaak en een gevolg van een historische gebeurtenis.

Paragraaf 4

Leerdoelen

- Ik kan uitleggen wat de fascistten wilden.
- Ik kan uitleggen hoe Hitler aan de macht kwam.
- Ik kan uitleggen hoe Hitler over Joden dacht.

6 Wat wilden de fascistten? Vier antwoorden zijn goed.

- A Dat een sterke leider de macht heeft.
- B Dat het land democratisch bestuurd wordt.
- C Dat het volk een eenheid is.
- D Dat hun land sterk en machtig is.
- E Dat je geweld mag gebruiken om je doelen te bereiken.

7 Hoe kwam Hitler aan de macht? Maak de tekst kloppend.

Hitler kwam in de Duitse regering in 1929 / 1932. De leden van het Duitse parlement stemden daarna *in vrijheid / onder dwang* voor een wet die Hitler alle macht gaf. Daarna verbood Hitler alle andere partijen. Zo kreeg Hitler als leider van de NSDAP in het jaar alle macht.

8 Hoe dacht Hitler over Joden? Vul de zinnen aan. Hitler gaf Joden de schuld van

.....
.....
.....
Volgens de nationalistische ideeën van de nazi's hoorden Joden

- 9 a Hieronder staat een aantal gebeurtenissen. Wat waren de **oorzaken** van die gebeurtenissen? Maak de juiste combinaties.
- A De Duitse economie stortte in.
 - B Duitsland werd een dictatuur.
 - C In 1914 begon er een grote oorlog.
- 1 De Verenigde Staten wilden het geld terug dat ze aan Duitsland hadden geleend.
- 2 Landen vormen bondgenootschappen. Twee van die landen krijgen ruzie.
- 3 Hitler werd in 1932 leider van een nieuwe regering en kreeg een jaar later alle macht in handen.
- A hoort bij
- B hoort bij
- C hoort bij
- b Hieronder staat een aantal gebeurtenissen. Wat waren de **gevolgen** daarvan? Maak de juiste combinaties.
- A Hitler was heel erg antisemitisch.
 - B In 1929 kwam in de Verenigde Staten een einde aan de economische groei.
- 1 Er ontstond een economische crisis.
- 2 Voor Joden werd het leven in Duitsland verschrikkelijk.
- A hoort bij
- B hoort bij

§6 Afsluiting

Oefenen voor je toets

- 1 Zet de gebeurtenissen in de goede volgorde, van vroeger naar later.
- A De economische crisis breekt uit.
 - B De populariteit van het fascisme in Duitsland groeit.
 - C Duitsland tekent het Verdrag van Versailles.
 - D Er wordt een wapenstilstand gesloten.
 - E In Europa begint de Eerste Wereldoorlog.
- De goede volgorde is:

- 2 a Welk land bleef tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal?
- A België.
 - B De Verenigde Staten.
 - C Duitsland.
 - D Nederland.
- b Waren Groot-Brittannië en Rusland bondgenoten van elkaar?
Ja / Nee.
- 3 a Tegen welke drie landen vocht Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog in West-Europa?
- A België.
 - B Frankrijk.
 - C Groot-Brittannië.
 - D Het Ottomaanse Rijk.
 - E Nederland.
 - F Rusland.

- b In West-Europa kwam het Duitse leger in het begin van de oorlog tot stilstand. Wat gebeurde daarna? Gebruik in je antwoord de volgende woorden: *loopgraven* • *veroveren*.
-
-
-
-

- 4 Gebruik bron 1. Uit welk jaar is deze bron? De prentbriefkaart is uit 1916 / 1918, want
-
-
-
-
-

Bron 1 Op deze prentbriefkaart uit de Eerste Wereldoorlog staat: ‘We kunnen niet alleen toekijken’ en ‘Samen staan we sterk’. Bij de vlaggen staan de namen van de landen Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en België.

5 Omschrijving: ‘De afspraak dat vijanden die in oorlog zijn, stoppen met vechten.’

Welk begrip hoort bij deze omschrijving?

- A Bondgenootschap.
- B Verdrag van Versailles.
- C Wapenstilstand.
- D Wapenwedloop.

6 Wat waren drie belangrijke straffen voor Duitsland in het Verdrag van Versailles?

- A 132 miljard euro in goud aan de winnaars van de oorlog betalen.
- B Beloven dat het nooit meer oorlog zou voeren.
- C Grondgebied afstaan aan de winnaars.
- D Het leger mocht niet meer dan 100.000 soldaten hebben.
- E Verbod op nieuwe bondgenootschappen.

7 Na 1929 daalde in een aantal Europese landen het vertrouwen in de democratie en de bestaande politieke partijen.

a Leg uit waarom dit vertrouwen daalde. Gebruik in je antwoord de volgende woorden: *economische crisis* • *regeringen*.

.....

.....

.....

.....

.....

b Meer mensen stemden op een fascistische partij. Hoe wilden deze partijen de crisis oplossen?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

8 a Hoe werden de ideeën van Hitler genoemd?

.....

b Vul de juiste jaartallen in. Kies uit: 1919 • 1929 • 1930 • 1933.

Door de crisis in werd Hitler populair in Duitsland. In werd hij echt de baas.

c Wat is een nazi?

- A Een idee van Hitler.
- B Een lid van de politieke partij van Hitler.
- C Een minder mens volgens Hitler.
- D Een politieke tegenstander van Hitler.

9 Welke ideeën passen bij Hitler? Streep de foute woorden door.

Idee	Past bij Hitler?
Alle mensen zijn gelijk aan elkaar.	<i>Ja / Nee</i>
Er zijn verschillende sterke volken op de wereld.	<i>Ja / Nee</i>
Het is goed dat er verschillende soorten mensen bestaan.	<i>Ja / Nee</i>
Het volk moet een sterke leider krijgen en hem trouw zijn.	<i>Ja / Nee</i>
Hitler is de beste leider van het volk.	<i>Ja / Nee</i>
Mensen hebben geen leider nodig.	<i>Ja / Nee</i>
Mensen met blauwe ogen en blond haar zijn beter dan anderen.	<i>Ja / Nee</i>

- 10 Zijn de zinnen in de tweede kolom een oorzaak of een gevolg van de gebeurtenis in de eerste kolom? Streep de foute woorden door.

Gebeurtenis	Oorzaak of gevolg	Oorzaak of gevolg?
De Eerste Wereldoorlog ontstond.	Er was een wapenwedloop in Europa.	<i>Oorzaak / Gevolg</i>
Het Verdrag van Versailles was slecht voor Duitsland.	De Duitsers waren boos.	<i>Oorzaak / Gevolg</i>
Hitler kwam aan de macht in Duitsland.	Bij de verkiezingen in 1932 werd de NSDAP de grootste partij.	<i>Oorzaak / Gevolg</i>
In Italië waren grote economische en politieke problemen.	Het fascisme werd heel populair in Italië.	<i>Oorzaak / Gevolg</i>
De Amerikaanse economie bloeide door de verkoop van spullen aan Europa.	In Europa werden minder producten gemaakt vanwege de Eerste Wereldoorlog.	<i>Oorzaak / Gevolg</i>

Begrippen

Paragraaf 2

nationalisme

Grote liefde voor je eigen volk, taal, geschiedenis en cultuur.

wapenwedloop

Een 'wedstrijd' waarbij elk land probeert het sterkst te zijn door meer en betere wapens te maken.

bondgenootschap

De belofte van landen om elkaar te helpen in geval van oorlog.

Eerste Wereldoorlog

Een grote oorlog tussen Europese landen, waaraan ook de koloniën en landen buiten Europa meededen. Deze oorlog duurde van 1914 tot 1918.

Tijdbalk

neutraal

Wanneer een land niet meedoet aan een oorlog en de oorlogvoerende landen niet helpt.

Paragraaf 3

Verdrag van Versailles

Het verdrag dat in 1919 gesloten werd tussen de winnaars van de oorlog en Duitsland.

economische crisis

Een periode waarin het slecht gaat met de economie en waarin veel mensen werkloos zijn.

Paragraaf 4

fascisme

Een beweging die een sterke leider wil en alle tegenstanders uitschakelt.

nationaalsocialisten, nazi's

Een beweging die een sterke leider wil, geweld gebruikt en tegenstanders uitschakelt.

dictatuur

Eén persoon of een kleine groep heeft de macht in handen en gebruikt daarbij vaak geweld.

antisemitisme

Jodenhaat.

Joden

Een volk dat leeft in het Midden-Oosten, maar lang geleden naar andere landen moest vluchten.

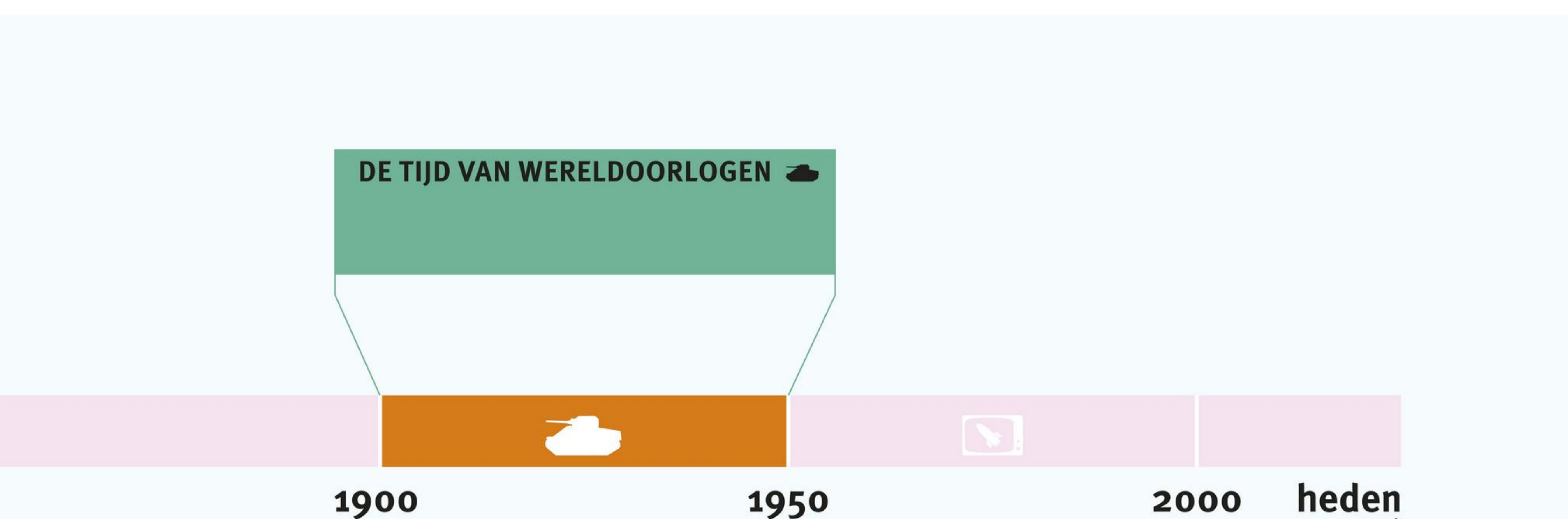
Ⓥ oorzaak

Iets wat leidt tot een gebeurtenis.

Ⓥ gevolg

Iets wat voortkomt uit een gebeurtenis.

📺 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

Register

A

afschaffing van de slavernij 38, 47
algemeen kiesrecht 68, 87
antisemitisme 116, 127
arbeider 64, 87

B

bondgenootschap 94, 126

D

dictatuur 114, 127

E

economische crisis 104, 127
Eerste Wereldoorlog 94, 126

F

fabriek 52, 86
fascisme 112, 127
feminisme 68, 87
Franse Revolutie 14, 46

G

grondrechten 26, 47
grondstof 76, 87
grondwet 26, 47

I

industrialisatie 54, 86
industriële revolutie 54, 87

J

Joden 116, 127

K

kinderarbeid 66, 87
kolonie 74, 87

L

Liberalisme 64, 87

M

modern imperialisme 78, 87

N

nationaalsocialisten, nazi's 114, 127
nationalisme 92, 126
neutraal 96, 127

P

patriotten 24, 46
plantage 36, 47

R

racisme 36, 47
republiek 16, 46

S

socialisme 68, 87
standensamenleving 12, 46
stoommachine 52, 86

T

Terreur 16, 46
tot slaaf gemaakte 34, 47

V

Verdrag van Versailles 102, 127

W

wapenwedloop 94, 126
wereldrijk 78, 87

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

Studio Struis

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort redactie en kartografie, Almere

BUREAU REDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Op de voorkant van het boek zie je een portret van de jonge advocaat Abraham Garland Randall. Het is geschilderd tussen 1820 en 1825 door de Amerikaanse schilder James Frothingham en bevindt zich nu in de Amerikaanse stad Atlanta. Abraham is modieus gekleed. Zijn kleding is kenmerkend voor een welgestelde man uit het begin van de 19e eeuw. Om te laten zien dat geschiedenis van alle tijden is, hebben we Abraham een modern accessoire meegegeven!

BRONVERMELDING

Omslag

Museum of Art, Atlanta, J.J. Haverty Collection, 49.23, Photo courtesy High Museum of Art

Binnenwerk

123RF: 111-2; AKG Images: p. 110, 111-3, 121; ANP: p. 93; Bettmann/Getty Images: p. 105; Bibliothèque Nationale de France: p. 10, 21-4; Bridgeman Art Library: p. 16-2, 17, 37; Bridgeman Images: p. 7-1, 20-1; Bundesarchiv: p. 113, 120-3; Ernst van Oort: p. 9-1, 73, 75, 77, 89-2, 95, 96, 103; G.A. Lehman, Atlas van Stolk: p. 20-2; Getty Images: p. 62, 91-4, 100; Granger Historical Picture Archive: p. 21-2; Herman Sittrop: p. 9-2, p. 9-3, 11, 16, 20, 23, 27, 30, 31, 33, 44, 46/47, 49, 60, 67, 71, 81, 86/87, 89-1, 99, 110, 111, 120, 126/127; Historische Sociëteit-Lonneker, De Museumfabriek, J.H.C. Heijenbrock: p. 65; Hollandse Hoogte: p. 115; ImageSelekt: p. 15, 117; Kröller Müller Museum: p. 59-1; Musée de Versailles, Étienne Allegrain: p. 21-1; Musée Carnavalet Paris: p. 8; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad: p. 108, 120-2; Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/S. Goudsmit: p. 55; Nationaal Archief/ Fotocollectie Arbeidsinspectie: p. 70; Nationaal Museum van Wereldculturen: p. 40, 72; Nationaal Onderwijsmuseum: p. 22, 27; National Gallery: p. 19; Noordhoff Uitgevers B.V., Groningen/Houten|Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht: p. 7-2; Paul Becx: p. 88, 89-1, 90, 91-1, 91-2, 91-3; Publiek domein: p. 21-3, 32, 33, 35, 45, 49, 59-2, 69, 124; Publiek domein, Jean Michelin: p. 16-3, 20-3; Rijksmuseum: p. 29, 31, 46-1, 80; Roger Klaassen: p. 53, 79; Samantha Williams: p. 48; Shutterstock: p. 13, 25; Spaarnestad: p. 99; Wim Euverman: p. 6, 16-1, 50, 51, 57, 85;

ISBN 978 94 020 7790 2

Release 5.1, eerste oplage

MALMBERG

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Pia Fruytier
Greetje Ligthart
Barbara Peters

EINDREDACTIE

Wieke Schrover

MET MEDEWERKING VAN

Jochem Bootsma
Arne van Wielink

Release 5.1

ISBN 978 94 020 7790 2

9 789402 077902

601932-01